

ההיסטוריוגרפיה הישראלית של הסכסוך הישראלי-הערבי

מאת מרדכי בר־און

א. קשיי המחקר

1. חקר הצד היהודי

כותרת המאמר הזה מחייבת שתי הבהרות. האחת נוגעת במונח 'סכסוך'. הסכסוך בין יהודים לערבים החל כידוע סמוך לתחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, בסוף המאה התשע עשרה, והוא נמשך זה למעלה ממאה ועשרים שנה. מאמר זה יעסוק רק בחקר הסכסוך מאז פרוץ מלחמת העצמאות בראשית דצמבר 1947 והקמת מדינת ישראל במאי 1948. אירועים אלה שינו את פני הסכסוך מן היסוד ותבעו מן ההיסטוריונים גישה שונה מזו שנדרשה מהם לתיאור הסכסוך בחמישים השנים שקדמו להם. היעלמותו של הגורם הבריטי מן הזירה; הפיכתו לסכסוך בין מדינות בנוסף להתמשכותו של הסכסוך עם ערביי הארץ; ריבוי ההתנקשויות הצבאיות והתגברות האלימות לכדי היקף מלחמתי מלא – כל אלה הם רק כמה מן ההיבטים שהקנו לסכסוך אופי חדש ושונה ותבעו גם מן ההיסטוריונים להידרש לגישה שונה. כך, למשל, נוצר מרחב מיוחד להיסטוריה הצבאית של אירועי הסכסוך ונודעה חשיבות יתר לניתוחם של היחסים הבינלאומיים במעגליהם השונים. לעומת אלה נדחקו לשולי הבמה סוגיות מפלגתיות ואידאולוגיות, עם כל חשיבותן להבנת הסכסוך, בהשוואה למרכזיותן בקורות היישוב והתנועה הציונית עד תש"ח.¹

ההבהרה האחרת דרושה בקשר לדרך שבה נשתמש במאמר זה במונח 'היסטוריוגרפיה'. יש הטוענים שהמונח היסטוריוגרפיה יאה רק לחיבורים שהתבססו על חקר מסמכים, והללו הפכו נגישים רק משנפתחו הארכיונים השונים בפני החוקרים.² ואולם, מי שמונה סופרים כגון תוקידידס, כסנופון או יוסף בן מתתיהו בין גדולי ההיסטוריונים, אינו יכול להתעלם מן העובדה שלחיבורים רבים, שהתפרסמו הרבה לפני שהארכיונים נפתחו בפני מחבריהם, יש

1 לאופייה ולבעיותיה של ההיסטוריוגרפיה של תקופת היישוב ראו מאמרו הקלסי של ישראל קולת, שראה אור לפני שלושים שנה: 'על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות', קתדרה, 1 (תשל"ו), עמ' 3–35. סקירה מעודכנת יותר ראו: Yoav Gelber, 'The History of Zionist Historiography', *Making Israel*, ed. Benny Morris, Ann Arbor 2007, pp. 47–80

2 ראו דעתו של יהושע פורת בראיון עם דניאל בן־סימון, 'מחקר ההיסטוריה בישראל', כיוונים, 45 (יוני 1995), עמ' 49–50.

חשיבות היסטורית לא מעטה.³ יתר על כן, מחקרים אקדמיים הנשענים על חומר ארכיוני נרחב יכולים לדון באירועים שהתרחשו עד מלחמת ששת הימים לכל המאוחר. בכל הנוגע לתקופת מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים נפתחו עד כה רק מסמכי משרד החוץ הישראלי, וגם אלה לא תמיד בשלמותם. מבין הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון של הכנסת נפתחו לעיון החוקרים רק אלה העוסקים בשנים שעד 1969. יתר על כן, במסמכי ארכיון צה"ל, החיוניים לחקר הפן הצבאי של הסכסוך, פתוחים רק אלה המתארים את פרק הזמן שעד שנות השישים, והם חושפים נתונים הקשורים למלחמת ששת הימים רק במשורה. בכל הנוגע לתהליכי השלום עם מצרים, לא כל שכן ביחס למלחמות של ישראל בשני העשורים האחרונים, טרם נפתחו הארכיונים כלל. הארכיונים הבריטיים והאמריקניים, שבהם קיים חומר חיוני רב לחקר תולדות הסכסוך, נפתחים אף הם בפני החוקרים רק בתום שלושים שנה מן האירועים, ורק לאחרונה ניתן להיעזר בהם, למשל, לחקר הרקע הבינלאומי של מלחמת יום הכיפורים. יש להניח שתעבורנה עוד כמה שנים עד שזוכה לראות את פירות המחקרים הנשענים עליהם.

אף על פי כן ספרים רבים, בעלי ערך היסטוריוגרפי לא מבוטל, דנים באירועים שהתרחשו במשך שלושים השנים האחרונות. אפילו מאורעות שהתרחשו לאחרונה, כגון מלחמת לבנון השנייה, זכו לכיסוי מחקרי לא מבוטל מפרי עטם של עיתונאים חרוצים ואף של קצינים שהיו מקורבים למאורעות עצמם. פחות מעשרה חודשים לאחר המלחמה כבר יצאו לאור שלושה ספרים המבוססים על מחקרים מפורטים, הנסמכים על מגע בלתי אמצעי של החוקרים עם האירועים ועל שפע ראיונות עם אנשים מרכזיים בדרג המדיני ובדרג הצבאי.⁴

זוהי תופעה קבועה בקורות הסכסוך. זמן קצר לאחר שנדמו התותחים הופיע גל של ספרים על כל אחת מן המלחמות, ומחבריהם ניסו לשחזר את האירועים ולנתח את סיבותיהם ונסיבותיהם. על פי רוב נכתבו הספרים האלה בידי עיתונאים בכירים, שהיה להם מגע ישיר עם הנפשות הפועלות, או בידי קצינים בדימוס שהפכו לחוקרים. רוב הספרים הללו ראו אור בתוך שנה מתום המלחמות שבהן עסקו.

בשנות החמישים והשישים כבדה ידה של הצנזורה. רק לאחר מלחמת ששת הימים נפרץ הסכר הזה, ותוך פחות משנה ראה אור גל של ספרים על הרקע למלחמה, על מהלכה הכללי ועל הקרבות בזירה זו או אחרת (בצד אלבומי הניצחון הידועים לשמצה). יקצר המצע מלהביא

3 עוד על התלבטות זו ראו: מרדכי בר־און, זכרון בספר – ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, תל־אביב תשס"א, עמ' 10–17.

4 פרשן ערוץ 10 עופר שלח, והכתב הצבאי של ערוץ 1 יואב לימור, פרסמו באפריל 2007 את ספרם: שבויים בלבנון – האמת על מלחמת לבנון השנייה, תל־אביב 2007. מיד לאחר מכן פרסם עמיר רפפורט, הפרשן הצבאי של 'מעריב', את ספרו: אש על כוחותינו – כך הכשלנו את עצמנו במלחמת לבנון השנייה, תל־אביב תשס"ח. שני קצינים בכירים במילואים, המשמשים כיום חוקרים בכירים במכון למחקרי ביטחון לאומי, פרסמו מחקר העוסק ברמה האסטרטגית ובהחלטותיו של הדרג המדיני. תא"ל מאיר אלרון, לשעבר סגן ראש אמ"ן, ותא"ל שלמה ברום, לשעבר ראש החטיבה האסטרטגית באגף התכנון של צה"ל, פרסמו ביוני 2007 את ספרם: מלחמת לבנון השנייה – הבטים אסטרטגיים, תל־אביב 2007.

כאן רשימה מפורטת של עשרות הספרים שיצאו לאור במשך השנים, ונזכיר כאן רק מקצת מהם לשם הדגמה.⁵ העיתונאים הבכירים זאב שיף ואהוד יערי ליוו את כל מלחמות ישראל בספרים שמהימנותם ההיסטוריוגרפית גבוהה למדי.⁶ גם על תהליך השלום עם מצרים פרסם הזוג הזה, ביחד עם איתן הבר, ספר מפורט בשם שנת היונה.⁷ יחד עם ישעיהו בן-פורת פרסמה חבורה זו גם את סיפור המבצע הדרמטי באנטבה.⁸

את התפתחות הסכסוך, ובעיקר את קורות המלחמות ותהליכי השלום, ליוו בספרי זיכרונותיהם גם מפקדים, מדינאים ודיפלומטים בכירים. רבים מן הספרים האלה ראו אור זמן לא רב לאחר האירועים, וחרף מידה של סובייקטיביות והיעדר פרספקטיבה נאותה, המציינים סוגה היסטוריוגרפית זו, יש בהם חשיפה עשירה של עובדות ומידע. לכן יש להם גם חשיבות היסטוריוגרפית לא מבוטלת. גם כאן נסתפק במספר דוגמאות. את תיאור הקרבות בחזית הצפון בימי מלחמת העצמאות פרסם מפקד החזית, האלוף משה כרמל, פחות משנה לאחר סיום הקרבות באותה החזית.⁹ משה דיין פרסם את יומן מערכת סיני עשר שנים לאחר המבצע,¹⁰ ואילו את רשמיו משיחות השלום פרסם בטרם נקפו שלוש שנים מן האירועים.¹¹ האלוף אברהם טמיר ואליקים רובינשטיין, ששימשו יועצים במשלחות ישראל לשיחות השלום עם מצרים, פרסמו את סיפורם לאחר כעשר שנים.¹²

מגבלות הצנזורה, והחוק הדורש אישור ועדת שרים מיוחדת לשם פרסום זיכרונות של אישים בכירים מתוך המערכת, עיכבו בדרך כלל את הופעת כתביהם של מפקדים בכירים במלחמות השונות. כך, למשל, ספרו של האלוף אברהם אדן (ברן), העוסק במהלך הקרבות במלחמת יום הכיפורים בשנת 1973, ראה אור חמש שנים לאחר המלחמה, וספרו של אלי זעירא, ראש אמ"ן, שעסק גם ברקע המודיעיני והמדיני, ראה אור רק בשנת 2004.¹³ מאז מלחמת יום הכיפורים נוספה בישראל עוד קטגוריה של כתיבה היסטוריוגרפית, אף שלא זו הייתה כוונתה מלכתחילה. שלוש ועדות חקירה בדקו במועדן את אירועי מלחמת יום

5 נזכיר רק כמה דוגמאות. על הרקע המדיני ראו: משה גלבוץ, שש שנים ששה ימים – מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים, תל-אביב תשכ"ח; מיכאל בר-זהר, החודש הארוך ביותר, תל-אביב 1968. למערכה בירושלים ראו: משה נתן, המלחמה על ירושלים, תל-אביב תשכ"ט; אלי לנדאו, ירושלים לנצח – מלחמת הצנחנים לשחרור עיר-דוד, תל-אביב 1968.

6 ראו: זאב שיף ואהוד יערי, כנפים מעל לסואץ – סיפורו של חיל האוויר במלחמת ההתשה, ירושלים 1970; הנ"ל, רעידת אדמה באוקטובר – מלחמת יום הכיפורים, תל-אביב תשל"ד; הנ"ל, מלחמת שולל – על מלחמת לבנון הראשונה 1982, ירושלים תשמ"ד; הנ"ל, אינתיפדה, ירושלים תש"ן.

7 איתן הבר, אהוד יערי וזאב שיף, שנת היונה, תל-אביב תש"ם.

8 ישעיהו בן פורת, איתן הבר וזאב שיף, טיסה 139 – מבצע אנטבה, תל-אביב 1976.

9 משה כרמל, מערכות צפון, תל-אביב 1949.

10 משה דיין, יומן מערכת סיני, תל-אביב תשכ"ז.

11 משה דיין, הלנצה תאכל חרב: שיחות השלום – רשמים אישיים, ירושלים תשמ"א.

12 אברהם טמיר, חייל שוחר שלום, תל-אביב תשמ"ח; אלקים רובינשטיין, דרכי שלום, תל-אביב תשנ"ב.

13 אברהם אדן, על שתי גדות הסואץ, ירושלים תשל"ט; אליהו זעירא, מיתוס מול מציאות – מלחמת יום הכיפורים, כשלונות ולקחים, תל-אביב 2004.

הכיפורים, את אירועי מלחמת לבנון הראשונה ואת אירועי מלחמת לבנון השנייה, וכל אלה הגישו לציבור חומר היסטורי מן המעלה הראשונה. לשלוש הוועדות הייתה גישה חופשית לכל המסמכים שהיו דרושים לחקר האמת. הן העסיקו חוקרים מקצועיים שאספו בעבורם עדויות ותעודות וערכו ניתוחים היסטוריוגרפיים מובהקים.¹⁴ אף שהדוחות הללו חוברו לצורכי השעה ולא למען ההיסטוריה, אין הם רק מקור חשוב לחקר המאורעות בעתיד אלא ניתן לראות בהם מחקרים היסטוריוגרפיים לכל דבר. מעצם טבען של ועדות חקירה כאלה, לא נעדר מהן גם ממד השיפוט וההערכה הנדרש מכל מחקר היסטורי ראוי לשמו.¹⁵

מוסד אחד היוזם מחקרים היסטוריוגרפיים חשובים הוא מחלקת היסטוריה במטה הכללי, ובפני חוקריו פתוחים מסמכי הארכיונים שטרם הורשו היסטוריונים אחרים לעיין בהם.¹⁶ ככל אחת ממלחמות ישראל, החל בפעולות התגמול של ראשית שנות החמישים, נהגה מחלקת היסטוריה להציב במפקדות השונות קציני מחקר, והם אספו חומר ורשמו רשומות תוך כדי המלחמה. כחלק משאיפתו של צה"ל להפיק לקחים, החלה המחלקה לחקור את התפתחות המאורעות, לנתח את גורמיהם ולסכם את מהלכיהם מיד עם תום המערכה. לרשות המחלקה עמדו חוקרים בעלי ניסיון והם סיכמו את מחקריהם בחיבורים עבי כרס. מבחינת העובדות ונסיבותיהן ראויות עבודות אלה לשם 'עבודות מחקר'.¹⁷ דא עקא, שלמעט שניים או שלושה מחקרים, מרביתם לא ראו אור והם ספונים בארונות המחלקה.¹⁸

למרות שפע הכתיבה ההיסטוריוגרפית שתוארה בקצרה לעיל, מאמר זה יתמקד בעיקר בכתיבה המחקרית האקדמית, כלומר במחקרים המבוססים על מסמכים שנפתחו בפני החוקרים בארכיונים השונים ונכתבו לפי כללי הדיסציפלינה ההיסטוריוגרפית. לכן יעסוק המאמר רק

- 14 את התחקיר עבור ועדת אגרנט ערך יואב גלבר, מבכירי ההיסטוריונים במדינה.
- 15 בשלב הראשון לא נכללו חלקים מרכזיים של דוחות אלה בחומר שפורסם, אך ברבות השנים נחשפים בהדרגה גם קטעים חשובים אלה.
- 16 גם בחיל האוויר פועל שנים רבות ענף היסטוריה, והוא הוציא עד כה חמישה כרכים על תולדות החיל בעשרים שנותיו הראשונות. הכרכים העוסקים במלחמת העצמאות הם: עידו אמבר, אלי אייל ואבי כהן, שורשי חיל-האוויר – התפתחות התעופה הבטחונית בארץ-ישראל עד הקמת המדינה, תל-אביב תשמ"ח; יצחק שטייגמן, מעצמאות לקדש – חיל האוויר בשנים 1949–1956, תל-אביב תש"ן. לענייננו נוגעים גם מחקרים המתנהלים במסגרת המחלקה להיסטוריה של משרד הבטחון. ראו למשל: אילנה שמיר, אנדרטאות לנופלים במערכות ישראל – הנצחה וזיכרון, תל-אביב תשנ"ה.
- 17 בין אנשי המילואים שעסקו במחקרים אלה מצויים כמה וכמה אנשי אקדמיה בכירים, כגון פרוספור זאב צחור מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ד"ר מוטי גולני מאוניברסיטת חיפה וד"ר מתי מיזל מאוניברסיטת תל-אביב.
- 18 בין הספרים שמקורם במחקר שהתקיים במסגרת מחלקת היסטוריה כלולים הספרים דלקמן: מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ – הדרך למלחמת סיני, 1955–1956, תל-אביב 1997; מתתיהו מיזל, המערכה על הגולן – יוני 1967, תל אביב 2001; שמעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה – התגבשות מדיניות הבטחון של ישראל 1949–1953, תל-אביב 2000. גם מחקרו של מרדכי בר-און על מבצע התגמול בכנרת בסוף שנת 1955 התבסס על מחקר שערך תוך כדי המבצע בתפקידו כראש הענף. ראו: מרדכי בר-און, 'עלה זית: הפשיטה בחופי הכנרת כליל ה'11–12 בדצמבר 1955', עת מלחמה ועת שלום – עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948–1967, בעריכת מרדכי בר-און, ירושלים 2007 עמ' 238–277.

בשלושת הפרקים הראשונים בקורות הסכסוך: מלחמת 1948, תקופת הסכמי שביתת הנשק ומלחמת ששת הימים, כלומר בעשרים שנות המדינה הראשונות.

2. הצד השני של הגבעה

לכל סכסוך יש כידוע שני צדדים, ולחקר מה שנעשה ב'צד השני של הגבעה' יש כמוכן חלק בפענוח האירועים בכללותם. כבר בשלבים מוקדמים של בירור אירועי מלחמת תש"ח נעשו בצד הישראלי מאמצים לחשוף את מה שהתחולל במחנה הערבי. במחצית הראשונה של שנות החמישים ראו אור מספר מסמכים שזלגו בדרך זו או אחרת מעבר לגבעה ופורסמו בידי צה"ל.¹⁹ באותה תקופה גייס ענף היסטוריה של המטה הכללי שורה של קציני מודיעין לבחון את הצד האחר, ובהסתמך על חומר מודיעיני שהועמד לרשותם, הם חיברו סקירות טובות על ארבעת צבאות ערב העיקריים שנטלו חלק במערכה לאחר צאת הבריטים מן הארץ.²⁰ עם זאת, במהרה התברר לא רק הקושי הידוע של היעדר גישה לארכיונים ערביים, במידה שהם אכן קיימים, אלא גם קושי הנובע מכך שחקר הצד הערבי דורש ידע מלא בשפה הערבית. למרבית חוקרי הצד הישראלי של הסכסוך לא הייתה יכולת לחזור אפילו לאותם מקורות מעטים בלשון הערבית שניתן היה להגיע אליהם. חקר הצד השני נשאר אפוא, לאורך כל התקופה הנסקרת כאן, בידי מזרחנים, ועל פי רוב הם לא היו בקיאים בחומר הארכיוני של הצד הישראלי. ההפרדה המלאכותית הנהוגה אצלנו בין היסטוריה כללית להיסטוריה יהודית ולהיסטוריה של המזרח התיכון הייתה בעוכרי חקר הסכסוך שנים רבות.²¹ בשנים האחרונות ניכרת פתיחות רבה יותר להבנת הצד השני ולהצגת הנרטיבים שלו בצד הנרטיב הישראלי. יואב גלבר, בספרו קוממיות ונכבה, עשה מאמץ ראוי לשבח לכלול גם את זוויית הראייה הערבית.²² ניתן להניח שעבודתו המונומנטלית על תולדות שירות הידיעות של ה'הגנה' לפני מלחמת העצמאות ועל ראשיתו של המודיעין הישראלי תוך כדי המלחמה קירבה אותו להבנת הצד הערבי ואפשרה לו להיעזר במקורות המספרים על מה שהתרחש

19 בשנת 1954 פרסם אגף המודיעין של צה"ל, בהוצאת מערכות, את דוח ועדת החקירה העיראקית, שחקרה את אירועי מלחמת 1948, תחת הכותרת: מאחורי הפרגוד. כן ראו אור שלושה פרקי זיכרונות של מפקדים ערביים בספר: שמואל סבאג (עורך), בעיני אויב – שלושה פרסומים ערביים על מלחמת הקוממיות, תל אביב 1955.

20 מחקרו של דב ינון ראה אור לאחרונה תחת הכותרת: צבא מצרים בתחילת מלחמת העצמאות, תל-אביב תשס"ז. שאר המחקרים המצויים בארכיון צה"ל הם: דב שטייגר (שיאון) על הליגיון הערבי, נתן שור על הצבא הסורי, וגרשון גלעד על צבא ההצלה. לא ידוע לי על מחקר נפרד על חיל המשלוח העיראקי.

21 רשימת המחקרים שעסקו בצד הערבי ארוכה ונוכחית כאן רק מקצתם: איתן קם (עורך), חוסין פותח במלחמה – מלחמת ששת הימים בעיני הירדנים, תל-אביב תשל"ד; שמעון שמיר, נאצר וסאדאת – שתי גישות נוכח המשבר, תל-אביב 1974; דן שיפטן, התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרת בעקבות מלחמת 1967, תל-אביב 1989.

22 יואב גלבר, קוממיות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, תל-אביב תשס"ד.

ביצד השני של הגבעה.²³ לאחרונה היו גם מספר מקרים של שיתוף פעולה פורה בין היסטוריונים של הצד הישראלי לבין חוקרי הערבים,²⁴ אך על פי רוב נותרו שני המסלולים נפרדים. מלאכת האינטרגרציה נשארת אפוא בידי הקורא.

עם זאת, תהיה זו אשליה לחשוב שניתן יהיה לגשר אי פעם על פני הנרטיבים השונים של הצדדים הנצים ולכתוב היסטוריה 'אובייקטיבית'. אילן פפה התיימר לחרוג מכבלי הנרטיב הציוני אך לכלל היסטוריוגרפיה אובייקטיבית לא הגיע. כפי שהעיד על עצמו, הוא אימץ לעצמו בפועל את הנרטיב הפלסטיני. יש הרואים בפועלו הספרותי לא יותר מתעמולה בשירות הפלסטינים.²⁵ גם כאשר היסטוריון ישראלי נמנע מלהתגייס במכוון לשירות האינטרס התעמולתי הישראלי, ואפילו כאשר הוא מאמץ לעצמו עמדה ביקורתית כלפי הצד הישראלי, אין לו אפשרות לצאת מעורו ולהתעלם מן השיח שהוא מנהל עם הציבור שלו. לכל היותר מסוגל ההיסטוריון לכתוב היסטוריה מדויקת מצד העובדות ולגלות רגישות גם למניעיו של הצד האחר. היסטוריוגרפיה טובה תסייע לכל היותר 'לפרק תפיסות ודעות קדומות בדבר העבר, המזינות את הסכסוך ומכבידות על סיכויי הפיוס'.²⁶

ב. חקר קורות מלחמת העצמאות

גם להיסטוריוגרפיה יש היסטוריה. ניתן לאתר ארבעה דורות של חוקרים שמיקומם ברצף הדורות מקנה למחקריהם אופי מיוחד: דור מלחמת העצמאות, דור שנות השישים והשבעים, ההיסטוריונים החדשים שפעלו בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים, והדור הנוכחי, שהחל לפרסם את מחקריו בתחילת האלף השלישי. בעמודים הבאים ננסה לעמוד על דורות אלה ביתר פירוט ולהתחקות אחרי התרומה הייחודית שתרם כל אחד ואחד מהם לחקר הסכסוך.

1. דור המלחמה

ניסיונות לכתוב את קורות מלחמת העצמאות נעשו כבר תוך כדי המלחמה והתרבו מאוד בשנים הראשונות שלאחריה.²⁷ הניסיון הראשון למחקר דמוי-אקדמי נעשה בשנים 1952–1954

23 הנ"ל, שורשי החבצלת; הנ"ל, ניצני החבצלת, הוצאת משרד הבטחון, תל-אביב. הספר הראשון ראה אור בשנת תשנ"ב, אך השני, אף שהודפס, לא הותר להפצה אם כי הוא מצוי במקומות שונים.

24 ראו: אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, כיבוש לוד – יולי 1948, תל-אביב תש"ס. בהכנה נמצאים מחקרים על הקרבות בשיח' ג'ראח וביפו. ראו: שמריהו בן-פזי ואלון קדיש, קהילה במלחמה – יהודי צפת בשנים 1947–1948, ירושלים 2006.

25 לביקורת על עבודתו של אילן פפה ראו: יואב גלבר, היסטוריה, זכרון ותעמולה – הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל-אביב 2007, פרק עשירי: 'היסטוריה ותעמולה בחברה מקוטבת', עמ' 450–499. לעמדתו של אילן פפה בנושא ראו מאמרו, 'סדר יום חדש להיסטוריה חדשה', תיאוריה וביקורת, 8 (קיץ 1996), עמ' 136.

26 לקושי ליצור נרטיב משותף ראו: מרדכי בר-און, 'נרטיבים מתנגשים: האם ניתן לגשר בין הנרטיב הציוני והנרטיב הפלסטיני בדבר מלחמת 1948', עת מלחמה ועת שלום (לעיל, הערה 18), עמ' 28–47.

27 תיאור מפורט ראו: בר-און (לעיל, הערה 3).

בידי נתנאל לורך, שהקים את ענף היסטוריה במטה הכללי של צה"ל. לסא"ל לורך הייתה גישה נרחבת לכלל המסמכים שנאספו במהלך המלחמה במפקדות השונות של צה"ל ובעיקר במטה הכללי. הוא הפעיל יותר מעשרים חוקרים, והללו עבדו על אירועים שונים ועל היבטים שונים של קורות המלחמה. לורך היה מודע למגבלות של היעדר פרספקטיבה מספקת ולכן התרכז תחילה בניסיון לקבוע רק מה קרה, מתי והיכן. הישגו המדעי החשוב ביותר היה סדרה של מפות שסומנו עליהן כל הקרבות, קטנים כגדולים, שהתנהלו במהלך המלחמה. הציון הווזואלי על המפה קבע את מקומו המדויק של הקרב, את אופיו ואת המועד שבו התחולל. הציונים שסומנו על המפות רוכזו גם במפתח והוא נחשב עד היום לרשימה המלאה והמדויקת ביותר של האירועים האלימים שהתרחשו במהלך מלחמת העצמאות.²⁸

לרוע מזלו של לורך, הוא נדרש לסכם את עבודתו בטרם בשלו התנאים לכך. דוד בן-גוריון ביקש לכלול בסדרה של ספרים שיציגו את הישגי המדינה בעשר שנותיה הראשונות גם ספר שיגולל את סיפור מלחמת הקוממיות. מסיבות שונות לא הסתייע הדבר.²⁹ בשנת 1957 הוציא לאור צה"ל ספר פגום ושטחי, שהתבסס על חיבורו של לורך ונשא את הכותרת תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה.³⁰ כעבור כשנה הותר ללורך להוציא לאור את חיבורו המקורי.³¹ מחמת החיפזון ובעיות צנזורה, נמנע לורך מלסמוך את כתיבתו על המקורות והמחקרים שהתבסס עליהם, ועל כן הספר אינו כולל כל מנגנון הערות שוליים כמקובל בפרסומים אקדמיים. מיד לאחר שסיים לורך את עבודתו רוכזו כל המסמכים בארכיון צה"ל ונחסמו בפני כל החוקרים האחרים. הם נפתחו למחקר מדעי רק שנים רבות לאחר מכן.

אף שנתנאל לורך היה היסטוריון בהכשרתו והיה אמון על השאיפה לכתוב על המאורעות 'כפי שהם אכן אירעו', ולא לקחת בחשבון שיקולים זרים למקצוע, הוא לא יכול היה להתעלם מרגישותה של המדינה לחצים דיפלומטיים, למחלוקות מפלגתיות ולשיקולי מורל. עצם קיומה של ישראל, לא כל שכן מתאר הגבולות, היו נתונים להתקפות בלתי פוסקות בכל הגופים הבינלאומיים. כך, למשל, הוא לא היה מסוגל לספר את 'כל האמת' על המקרים שבהם הפרה ישראל את צווי האו"ם. כאשר סיפר על כיבוש בית ג'וברין בשלהי מבצע 'יואב', הוא ננזף בידי האלוף יגאל ידין על שחשף, שלא במתכוון, את העובדה שהפעולה בוצעה לאחר שהפסקת האש כבר נכנסה לתוקפה, תוך הפרה בוטה של צו מועצת הביטחון.³² יתר על כן, גם הוא היה כפוף לאווירה ששלטה במרחב הציבורי הישראלי להתגייס לבינוי

28 על עבודתו של ענף היסטוריה בראשית דרכו ראו שם, פרק שישי, עמ' 167-184.

29 לאישים שונים, שכללו את רמטכ"ל המלחמה יעקב דורי, הייתה ביקורת קשה על טיוטת הספר שהכין נתנאל לורך והוא נפסל. נתנאל לורך המתוסכל פרש מצה"ל והצטרף לשירות הדיפלומטי. מכל הסדרה יצאו לאור באיחור רב רק ספר על החקלאות הישראלית ועל ראשיתו של משרד החוץ. על פרשה זו ראו: נתנאל לורך, היום יפנה – שבעים שנותי הראשונות, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 174 ואילך.

30 לפסילת ספרו של נתנאל לורך ראו: בר-און (לעיל, הערה 3), פרק שביעי, עמ' 185-207. בסופו של דבר הורשה לורך להוציא את גרסתו בספר: קורות מלחמת העצמאות, שהיה יותר עשיר מן הגרסה הצה"לית אך לא כל פגמיו תוקנו.

31 נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, רמת-גן תשי"ח.

32 ראו בעניין זה את עדותו של נתנאל לורך בספרו האוטוביוגרפי (לעיל, הערה 29), עמ' 202.

האומה, שהשיגה זה עתה את עצמאותה, נאבקה קשות לשמר בידיה את הישגי המלחמה וביקשה לעצב אומה גאה בהישגיה. אף שלורך לא נטה לתיאורים ראוותניים של ניצחונות צה"ל, שרווחו בכתיבה הפופלרית, הוא עדיין לא העז להציג בצורה ביקורתית את שפע הכישלונות שידע צה"ל באותה המלחמה. היבטים שונים של קורות המלחמה הוצנעו ואף הוכחשו. כך, למשל, הוטלה כל האשמה על עקירת מאות אלפי פלסטינים מבתיהם על הקרבנות. עקירתם הוסברה ככגידיה של האליטות ותוארה ככריחה המונית. הצד היהודי הכחיש מכול וכול מקרים שבהם גורשו פלסטינים מבתיהם, לא כל שכן מקרים שבהם הרגו חיילי צה"ל אזרחים חפים מפשע או טבח שבוים.

כל הדיון בשאלות הגדולות, כגון מי אשם במלחמה ובהתדרדרות, או מה הם שורשי הסכסוך, הוצגו כמובן לפי מיטב הגרסה הציונית. כל האשמה הוטלה על הצד הערבי, שסירב לקבל את החלטת האו"ם ופתח במעשי איבה ללא כל פרובוקציה מן הצד היהודי. גם הבריטים הוצגו בצורה קיצונית כעוינים למפעל הציוני וכמי שהתנכלו לצד היהודי לאורך כל המלחמה. את הטון בשאלות יסוד אלה נתן בן-גוריון עצמו, בעשרות נאומים שנשא בעיצומה של המלחמה ולאחריה. המבוא הארוך שצירף לספר תולדות מלחמת הקוממיות משקף היטב את גישתו, שהייתה בדרך כלל גם השקפת רוב הציבור, בכל הנוגע לאותן שאלות מוסריות ומדיניות. גישה זו עמדה גם בתשתית ההיסטוריוגרפיה של נתנאל לורך.³³

ניהול המלחמה ומערכת הביטחון בידי בן-גוריון יצרה, כידוע, מחלוקת כבר בעיצומה של המערכה. פיטוריו של ישראל גלילי, פירוק הפלמ"ח ופרשת ספינת הנשק אלטלנה הם מן המפורסמות שבמחלוקות שניטשו בצמרת המדינה. במחלוקת מרה היו נתונים אף בלימת גדודי הפלמ"ח בשערי בית לחם במבצע 'ההר', החזרת כוחות פיקוד הדרום מעומק חצי האי סיני במבצע 'חורב', ובעיקר סירובו של בן-גוריון לכבוש את השומרון בחורף 1949, אף שהדבר היה אפשרי. נרטיבים רוויזיוניסטיים, שתיארו את הדברים באופן שונה מן הדרך שנקטו בה נאמני הממסד, הופיעו מיד עם שוך הקרבות. גם הביקורת משמאל לא איחרה להופיע. עם זאת, הכול נשאר נאמנים לגרסה הציונית הבסיסית בכל הנוגע לצדקת המלחמה ולהערכת הצד האחר ומניעיו.³⁴ האגף השמאלי של מפ"ם, שדגל לפני המלחמה במדינה זו לאומית, דבק בדעתו שהסכסוך לא היה הכרחי, וניתן היה להגיע לידי פשרה עם הערבים אלמלא

33 את נאומיו ומאמריו על מלחמת העצמאות קיבץ דוד בן-גוריון בכרך בהלחם ישראל, שיצא לאור בקיץ 1950. המבוא לספר תולדות מלחמת הקוממיות, הוצאת מערכות, תל-אביב 1959, נשא את הכותרת 'מחזון המדינה עד מלחמת הקוממיות - הגיגים וזכרונות' (עמ' 11-60). עם זאת, לדעתי יש הפרזה בהערכתה של אניטה שפירא, ש'בן-גוריון לא היה רק מנהיגה של מלחמת השחרור, הוא אף כתב את תולדותיה'. ראו: אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח - סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 9.

34 הדוגמאות הבולטות ביותר הם הפרקים שחיברו ישראל גלילי ויגאל אלון בספר הפלמ"ח, שיצא לאור בשנת 1954. וראו: יגאל אלון, מערכות פלמ"ח - מגמות ומעש, תל-אביב 1965; מנחם בגין, המרד - זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב 1950.

התעקשו בן-גוריון ואנשיו להקים בארץ מדינה יהודית חד לאומית. ואולם, אף אחד מן המבקרים הללו לא העז לתת ביטוי פומבי בימים הראשונים לערעורים יסודיים כאלה.

2. ערעורים ראשונים – הדור השני

ניסיון ראשון להציג גרסה חתרנית של המתאר העקרוני של המלחמה בא ממקור בלתי צפוי. ישראל בר, שכתב באמצע שנות החמישים מאמרים רבים בשבח מדיניות הביטחון של דוד בן-גוריון, ואף מונה לחבר את ההיסטוריה הרשמית של המלחמה לאחר שנפסל ספרו של לורך, נכלא בראשית שנות השישים בעוון ריגול לטובת ברית המועצות. בבית כלאו הוא כתב ספר המתאר את מלחמת העצמאות כקנוניה, שבה הלך בן-גוריון אחר האינטרס הקולוניאליסטי של בריטניה, כאשר העדיף את כיבוש החלק שהוקצה לערבים בתכנית החלוקה בידי עבדללה מלך ירדן. המלחמה, לפי גרסה זו, הייתה מיותרת ומדיניות פרו-פלסטינית הייתה יכולה למנוע אותה. הוא העלה עוד טענות כיוצא באלה, שערערו על הגישה המקובלת.³⁵ אף על פי שחיבורו של ישראל בר לא היה מחקר אקדמי כמקובל, הוא נשען על ידע רב במהלכי המלחמה. בזמן המלחמה היה בר אחד משני סגניו של יגאל ידין, ראש אגף המבצעים ומי שפיקד על הצבא בפועל בהיעדרו של הרמטכ"ל יעקב דורי בשל מחלה ממושכת. בר גם חקר בשנות החמישים היבטים שונים וקטעים נרחבים של המלחמה, וכותר הניתוח והניסוח שלו היו מוכרים היטב לקורא הישראלי.³⁶ לביקורתו של בר, שראתה אור זמן קצר לאחר מותו, לא נודעה השפעה ניכרת על קהילת ההיסטוריונים. גרסתו המופרזת ואף מעמדו, כמי שנכלא בעוון ריגול, הרחיקו את ספרו מתשומת הלב הציבורית. השעה טרם הוכשרה לרוויזיה מעמיקה. עברו עוד כחמש עשרה שנה עד שראו אור מספר מחקרים שהתבססו על מסמכים ארכיוניים ובחנו כמה פרשות שנויות במחלוקת.

בראשית שנות השמונים עסקו שניים מבכירי ההיסטוריונים הישראלים בסוגיית היחסים הפנימיים בין הפיקוד הצבאי ובין בן-גוריון. אניטה שפירא חשפה את פרוטוקול ועדת השרים שמונתה ליישב את ההדורים בצמרת, שנוצרו עם פיטורי ישראל גלילי מתפקיד ראש המטה הארצי. יואב גלבר עסק בפירוק הפלמ"ח ובגיבוש השליטה של הממשלה על צה"ל.³⁷ ביקורתם של שני אלה עסקה בעיקר בפוליטיקה המפלגתית ופחות במדיניות הביטחון והחזק של ישראל או בהשפעת אירועים אלה על התפתחות הסכסוך היהודי-הערבי.

35 ישראל בר, בטחון ישראל – אתמול, היום, מחר, תל-אביב תשכ"ז.

36 מאמריו של ישראל בר 'פרקים למהלכים האופרטיביים של מלחמת השחרור' והצדדים המתמודדים בראשיתה של ההיאבקות על ארץ ישראל', נחשבו לניתוחים הטובים ביותר של המלחמה. המאמרים ראו אור בשנת 1951 בחוברת מיוחדת של מערכות, שנשאה את הכותרת: בשבילי מחשבה צבאית. בשנת 1955 פרסם ישראל בר את המונוגרפיה קרבות לטרון (מערכות, צו [נובמבר 1955], עמ' 7-93), שהייתה אמורה להיות אחד הפרקים של תולדות מלחמת העצמאות שנתבקש לחבר.

37 שפירא (לעיל, הערה 33); יואב גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח – הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים תשמ"ז.

היסטוריונים אחרים פנו לעסוק בפן הצבאי של המלחמה.³⁸ אופן ניהול הקרבות על הדרך לירושלים היה נתון במחלוקת כבר בעיצומם של האירועים. אלחנן אורן, שפעל שנים רבות במסגרת מחלקת היסטוריה של המטה הכללי, הקדיש את עבודת הדוקטור שלו למבצע 'דני', שבו נכבשו לוד ורמלה אך כשל ניסיון נוסף לכבוש את לטרון ולהבקיע את הדרך הישנה לירושלים. אריה יצחקי, אף הוא פעיל במחלקת היסטוריה, הרחיב את היריעה וחקר את הקרבות בתקופת 'הבלימה' בחודשים מאי ויוני 1948. שני מחקרים אלה עשו שימוש נרחב בחומר ארכיוני, ונהגו לפי הכללים המקובלים בפרסום אקדמי. אורן המשיך במידה רבה בדרך שעיצב נתנאל לורך. הוא הקפיד על פרטי האירועים אך הצניע פרשות מביכות. יצחקי, לעומת זאת, פתח בחשיפה ללא כחל וסרק של הכישלונות הצבאיים שנחל צה"ל. הוא תלה את הכישלונות לא רק בנתוני הכוח ובנסיבות אובייקטיביות, אלא גם בשגיאותיהם של מפקדים, בחוסר ניסיונם ובאזלת ידם. ניתן לשער שהביקורת הקשה שהטיח הציבור במפקדי צה"ל בעקבות מלחמת יום הכיפורים פתחה את חרצובות הביקורת גם בכל הנוגע למלחמת העצמאות.³⁹

כאן המקום לציין שעליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 חוללה שינוי בכל הנוגע לחלוקת התהילה, אבל לא ביחס לשאלות היסוד של הסכסוך עצמו. גם אנשי הליכוד הרגישו נוח בהצגת הנוסחאות הצדקניות של הממסד ומפא"י בנוגע לטיבו של הסכסוך, מניעיו וצדקותיו. כל מה שביקשו היה לחזור ולאשש את זכויותיו של הימין, ובעיקר את זכותם של הארגונים הפורשים, במימוש העצמאות ובעיקר בסילוק הבריטים מן הארץ. הדבר לא בא ליד ביטוי במחקר האקדמי, משום שבימים הראשונים לא היה לימין ייצוג ניכר במחלקות הרלוונטיות באקדמיה. המאמץ לאזן את המצב התעורר רק בסוף המאה העשרים, עם ייסודו של מרכז שלם והקמת בית בגין בירושלים. לפי שעה רוכז המאמץ לתחום של עיצוב הזיכרון הפומבי, כגון קריאת שמות לרחובות ולכיכרות בערי ישראל, בחירת דמויות שיופיעו על בולי ישראל, עיצוב תכניותיהם של כנסים וטקסים, ועוד כיוצא באלה.⁴⁰ בינתיים, בעוד אורן ויצחקי טורחים על מחקריהם, החל להבשיל דור שלישי, שהציב לעצמו משימה מודעת של רוויזיה כוללת על כל מה שנכתב עד אז על אודות המלחמה.

38 לאט לאט קיבצו ותיקי המלחמה את ספרי החטיבות, אך אלה היו קבצים של עדויות ולא נבעו ממחקרים רציניים. אברהם איילון הגיש לקוראים ספר שהתבסס על מחקר טוב אם כי בעיקר על עדויות בעל פה. ראו: אברהם איילון, חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות, תל-אביב תשי"ט; הנ"ל, חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי, תל-אביב תשל"ג.

39 הדוגמה המובהקת היא של אורי מילשטיין, שהחל לפרסם שורה של ספרים על קורות מלחמת העצמאות, שבהם מתח ביקורת קשה על תפקודם של מפקדים בכירים ובמיוחד על תפקודו של יצחק רבין כמפקד חטיבת הראל. הנטייה הביקורתית של מילשטיין התגברה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. אין זה מקרה שהוא פרסם ספר המותח ביקורת גם על ניהול המלחמה הזאת. מילשטיין עצמו מרבה להכתיר את עצמו 'שובר מיתוסים'. ראו: אורי מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות, א-ד, תל אביב תשמ"ט-תשנ"ב; הנ"ל, תיק רבין - איך תפח המיתוס, תל-אביב 1995; הנ"ל, קריסה ולקחה - מסאדת לערפאת, תל-אביב 1993.

40 ראו למשל: מעוז עזריהו, 'בין שתי ערים - הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב, מחקר בעיצוב הזיכרון הישראלי', קתדרה, 68 (תמוז תשנ"ג), עמ' 105.

3. 'ההיסטוריונים החדשים'

בשנת 1988 יצאו לאור שלושה ספרים שהיכו גלים בעולמה של ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות ויצרו הד נרחב בקרב הקהל בישראל. אבי שליים, ישראלי שעלה לגדולה באנגליה ונעשה פרופסור באוקספורד, פרסם ספר על יחסי התנועה הציונית ומדינת ישראל עם המלך עבדללה הירדני. בני מוריס, לימים פרופסור באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עסק בהיווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים, ואילן פפה עסק במדיניותה של בריטניה הגדולה כלפי הסכוך הישראלי-הערבי.⁴¹

שלושת הספרים ראו אור באנגלית, ולבד מספרו של מוריס טרם תורגמו לעברית. ספק אם רבים בישראל קראו אותם, אך עד מהרה הם הפכו למוקד של פולמוס מר ונמהר. זמן קצר לאחר שהספרים ראו אור, פרסם בני מוריס בעיתון רדיקלי היוצא לאור בקליפורניה מאמר שבו הכתיר את עצמו ואת שני עמיתיו בשם 'היסטוריונים חדשים'.⁴² טענתו המרכזית של מוריס הייתה שכל ההיסטוריוגרפיה שנכתבה לפני שהופיעו הוא ועמיתיו על הבמה לא הייתה ראויה לשמה, משום שהייתה מוטה ומגויסת לצורכי האתוס הציוני, ולא התבססה דיה על המסמכים שנפתחו לעיון בארכיונים השונים בסוף שנות השבעים. מוריס וחבריו העמידו עצמם, במודע, במעמד של 'רוויזיוניסטים', הבאים לגאול את ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות משיבי התעמולה הציונית.⁴³

נראה ששליים ופפה הושפעו מן הביקורת שהחלה רווחת בשנות השמונים באוניברסיטאות במערב, בעיקר באנגליה, על עמדותיה של ישראל בסכוך הישראלי-הערבי. ואולם, דומה שיותר מכך השפיעה עליהם העובדה שהם כתבו את חיבוריהם בשפה האנגלית, עבור קהל קוראים לא ישראלי. עובדה זו אפשרה להם ואולי אף אילצה אותם לנטוש את הפרספקטיבה הישראלית, שהייתה מקובלת על רוב ההיסטוריונים הישראלים הוותיקים. הם אימצו לעצמם פרספקטיבה שונה, שלפי דעתם הייתה יותר אובייקטיבית אך למעשה לא הייתה נקייה מפניות משלה. עוד התברר עד מהרה, שהכללת השלושה בקטגוריה אחת לא היה לה על מה לסמוך. אילן פפה אימץ לעצמו במודע את הנרטיב הפלסטיני והתגייס למערכת התעמולה של

41 Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford 1988; Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem*, Cambridge 1988; Ilan Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict*, New York 1988

42 Benny Morris, 'The New Historiography', *Tikkun*, 3, 6 (November–December 1988), pp. 19–23
 Avi Shlaim, 'The Debate about 1948', *The International Journal of Middle East Studies*, 27 (1995), pp. 287–304

43 לניתוח מפורט יותר של התופעה ראו: מרדכי בר-און, 'מבט שני לאחור – רוויזיה בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות וראשית המדינה', בספרו: גבולות עשנים – עיונים בתולדות מדינת ישראל 1967–1948, ירושלים תשס"א, עמ' 54–76.

הפלטטינים, ואף הצהיר פעמים רבות שאין הוא מתיימר לכתוב היסטוריה 'אובייקטיבית', משום שלדעתו אין דבר כזה כלל.⁴⁴ אבי שליים, הרואה עצמו כהיסטוריון פוזיטיביסטי, איזן במידת מה את ניסוחיו אך התקשה לנטוש את דימויו העצמי כ'היסטוריון חדש'. בספרו המסכם את קורות הסכסוך הישראלי-הערבי מאז מלחמת העצמאות הוא מציג עמדות ביקורתיות מאוד על התנהלותה של ההנהגה הישראלית בסכסוך לכל אורך הדרך.⁴⁵ בני מוריס היה היחיד בין 'ההיסטוריונים החדשים' שטרח לחזור אל הארכיונים הישראליים. הוא ערך מחדש את ספרו על הפליטים עריכה יסודית, על רקע מסמכים מארכיון צה"ל שהגישה אליהם נתאפשרה לו רק לאחר שפרסם את נוסחו הראשון של הספר.⁴⁶ מוריס גם נחשב בקהילת ההיסטוריונים הישראלים, יותר משני עמיתיו, כמי שניתן להתווכח אתו על פרט זה או אחר, אך לא הוטל ספק באיכות מחקריו. ספרו על תולדות הסכסוך לאורך כל מאה שנותיו אינו בבחינת מחקר ראשוני אלא סיכום ממעוף ציפור. גם בו הוא לא נמנע מביקורת על המדיניות הציונית ועל הנהגת מדינת ישראל, אך הוא לא תבע לעצמו מעמד של שופט עליון הפוסק היכן מצוי הצדק בסכסוך. אדרבא, הוא השתדל לשקף את ההיגיון ואת מידות הצדק או העוול שהיו מצויים בשני הצדדים, או למצער לשרטט את האופנים שבהם ראו הצדדים את מצבם בסכסוך.⁴⁷

הופעת 'ההיסטוריונים החדשים' עוררה בישראל פולמוס ער. היסטוריונים מכובדים טרחו לפרסם ביקורת מפורטת ומנומקת היטב נגד רבות מעמדותיהם של ה'חדשים'.⁴⁸ גם אנשי רוח שאינם היסטוריונים ראו לעצמם חובה להיכנס לפולמוס, כדי להגן על הגרסה הישנה של סיפור תולדותיו של הסכסוך. נציין במיוחד את מאמרו הנרגז של הסופר אהרון מגד, שראה בהיסטוריונים החדשים גילוי של 'יצר התאבדות'.⁴⁹ סדרת מאמריו של שבתי טבת וספרו של אפרים קרש היו ביקורתיים אף הם וחשפו רגישות אידאולוגית יתרה.⁵⁰ יואב גלבר הציג לאחרונה ביקורת מפורטת וחריפה על אותם היסטוריונים במסה על ההשפעות השליליות של האפנות הפוסט מודרניסטיות והפוסט קולוניאליסטיות, שנעשו פופולריות בשני העשורים האחרונים במכללות במערב. לפי דעתו של גלבר, חותרות האפנות הללו תחת הדיסציפלינה

44 אילן פפה, 'ההיסטוריה החדשה של מלחמת העצמאות', תיאוריה וביקורת, 3 (חורף 1993), עמ' 99-112.

45 אבי שליים, קיר הברזל - ישראל והעולם הערבי, תל-אביב 2005.

46 מוריס (לעיל, הערה 41).

47 בני מוריס, קרבנות - תולדות הסכסוך הציוני-ערבי, 1881-2001, תל אביב תשס"ז; ראו ביקורתי על הספר, ציון, עא (תשס"ז), עמ' 121-128.

48 מאמרה של אניטה שפירא, שראה אור תחילה באנגלית בביטאון *The New Republic* וברבעון *History and Memory*, ראה אור גם בעברית: 'פוליטיקה וזכרון קולקטיבי - הויכוח אודות ה'היסטוריונים החדשים'', בספרה: יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 19-45.

49 אהרון מגד, 'יצר ההתאבדות הישראלי', הארץ, 10 ביוני 1994.

50 שבתי טבת פרסם בשנת 1989 סדרת מאמרים בעיתון הארץ. ראו גיליונות מן הימים 7, 14, 21 באפריל 1989, ומאמר מסכם, 'ההיסטוריונים החדשים והתועמלנים הישנים', שם, 9 במאי 1989. ראו: אפרים קרש, פיברוק ההיסטוריה הישראלית - ההיסטוריונים החדשים, תל-אביב 1999.

ההיסטורית ש'איבדה את המונופול על העבר' והן הפכו את ההיסטוריוגרפיה למין בסכנת הכחדה.⁵¹

4. הגל הרביעי

כמה וכמה מעמדותיהם של 'ההיסטוריונים החדשים' חלחלו למחקר ואפילו לספרי הלימוד. דוד טל, למשל, יצא נגד הנימה הראוותנית של הספרות הישנה על מלחמת העצמאות. הוא מתח ביקורת על כמה וכמה מכישלונותיו של צה"ל במלחמה, שנהוג היה לחפות עליהם בטענה שנודעה להם השפעה חיובית במישור האופרטיבי חרף הכישלון הטקטי. כותרת מאמר שפרסם בכתב העת זמנים מבליטה באורה פרובוקטיבי את גישתו: 'האם ישראל ניצחה במלחמת 1948, ואם לא, מדוע כן?'.⁵² גם מחקרו של עמיצור אילן על מאזן הכוחות במלחמת העצמאות נוקט עמדה רוויזיוניסטית,⁵³ אם כי יש לציין שהיתרון הכמותי של הציוד שרכש צה"ל בשלבים האחרונים של המלחמה היה מוכר היטב גם לנתנאל לורך בראשית שנות החמישים.⁵⁴

עם פרוס המאה העשרים ואחת הסתמנו בחקר מלחמת העצמאות שתי מגמות מנוגדות. מצד אחד, מחברים ביקורתיים החריפו את ביקורתם והשם 'פוסט ציונים' דבק בכמה מהם לטוב או לרע.⁵⁵ הפולמוס חרג מתחומם של ההיסטוריונים. חוקרים ממדעי החברה וממדעי המדינה נרתמו למסע הביקורת על דרכה של הציונות ועל התנהלותה של מדינת ישראל במהלך הסכסוך. הטיעון שהסכסוך קבע את מעמדו של הצבא והציב את שאלות הביטחון במרכז ההווה הישראלית אינו חדש,⁵⁶ אך אורי בן-אליעזר הפך את מחקרו על המיליטריזם הישראלי

51 גלבר (לעיל, הערה 25); הציטוט מהמבוא, עמ' 10. הביקורת על ההיסטוריונים החדשים מרוכזת בפרק התשיעי, 'הפולמוס על ההיסטוריה של הציונות, היישוב ומדינת ישראל', עמ' 397-449.

52 דוד טל, זמנים, 80 (סתיו 2002), עמ' 42-54. רוח דומה שורה על ספרו: David Tal, *War in Palestine: Strategy and Diplomacy*, London 2004.

53 עמיצור אילן, אמברגו - עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח, תל-אביב 1995.

54 על מסמך שהכין ענף היסטוריה במטכ"ל בשנת 1955 ראו מאמרו של יהושע בן-אריה, 'ראשית ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות ומצב הידע ב-1950 בשאלת יחסי הכוחות', מעטים מול רבים? עיונים ביחסי הכוחות הכמותיים בקרבות יהודה המקבי ובמלחמת העצמאות, בעריכת אלון קדיש ובנימין זאב קדר, ירושלים תשס"ו, עמ' 141-186.

55 הבחנות בין סוגים שונים של 'פוסט-ציונות' ראו: מרדכי בר-און, 'פוסט-ציונות ואנטי-ציונות - הבחנות, הגדרות, מיון הסוגיות וכמה הכרעות אישיות', ציונות: פולמוס בן זמננו - גישות מחקריות ואידיאולוגיות, בעריכת פנחס גינוסר ואבי בר-אלי, שדה בוקר תשנ"ז, עמ' 475-508. למיון אחר ראו: אורי רם, 'זיכרון וזהות - סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל', תיאוריה וביקורת, 8 (קיץ 1996), עמ' 12-20.

56 ראו למשל סדרת מאמרים שכתב עקיבא ארנסט סימון כבר בראשית שנות החמישים: 'ספרטה או אתונה: לשאלות היסוד של החינוך הצבאי', הארץ, 19 ו-26 בספטמבר ו-3 באוקטובר 1952.

להתקפה חריפה על האתוס הציוני ועל מדיניותה של מדינת ישראל לאחר הקמתה.⁵⁷ הרבעון תיאוריה וביקורת הפך אכסניה קבועה לרבים מבין ה'פוסט ציונים', שתקפו שוב ושוב את עמדותיה של התנועה הציונית בכל הנוגע לסכסוך היהודי-הערבי בתקופות השונות.⁵⁸ גם המגנים על הציונות ועל דרכה לא טמנו את ידם בצלחת והנושא לא ירד מסדר היום תקופה ארוכה.⁵⁹

'ההיסטוריונים החדשים' הוותיקים המשיכו במפעלם איש איש לפי דרכו. שלושתם פנו לבחון גם את שורשי הסכסוך ולסקור את התפתחותו בתקופות מאוחרות יותר. גם בספרו קרבנות חוזר בני מוריס אל הנושא החביב עליו, בדבר מחשבות על 'טרנספר' שריחפו בתנועה הציונית כבר משנות השלושים, אך הוא איזן במידת מה את ניסוחיו והציגם ביתר זהירות.⁶⁰ אבי שליים מייחס לבן-גוריון ולממשיכיו מדיניות שהוא מכנה בשם 'קיר הברזל', כשם מאמרו המפורסם של זאב ז'בוטינסקי. גם בספרו החדש הוא אינו מצליח להתגבר על ביקורתו החד צדדית, והדבר בא לידי ביטוי בהערכתו האמפתית לעבדללה ובטינתו לדוד בן-גוריון ולאנשיו. הוא רואה במלך מי ש'נשאר נאמן להפליא להבנה המקורית', ואילו היהודים 'ניצלו את ההסכם בעורמה ובכישרון כדי לשבור את שרשרת האיבה של מדינות ערב, כדי להעמיק את המחלוקת בקואליציה הערבית, ולשם שילוח יד איש ברעהו בקרבם'. וכי מה רע בכך? וכי לא היו אלה אויבים שביקשו למנוע את הקמתה של המדינה היהודית ואת עצתם יש להפר?⁶¹ אילן פפה, לעומתו, הציג בשנת 2003 נרטיב נרחב של קורות ארץ ישראל מן הפרספקטיבה הערבית, משום ש'זהו הנרטיב של אותם אנשים בפלסטינה שהפכו קרבנות לברוטליות של איוולת... שימוש שנעשה בידי עם אחד נגד האחר בשמה של אידאולוגיה [שהייתה] המקור להרבה מדי עוול ומעט מדי ברכה'.⁶² פפה הרחיק לכך כאשר אימץ לעצמו

57 אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת - היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956, תל-אביב תשנ"ז. ראו גם את עבודת הדוקטור של יגיל לוי, תפקיד הספירה הצבאית בבינוי הסדר החברתי-פוליטי בישראל - ניהול הסכסוך הישראלי-ערבי כאסטרטגיית שליטה מדינתית, אוניברסיטת תל-אביב, 1993. ראו גם: הנ"ל, צבא אחר לישראל - מיליטריזם חומרני בישראל, תל-אביב 2003. לניתוח הפולמוס הזה כפי שהתנהל בשנות החמישים והשישים ראו: מרדכי בר-און, 'הבטחוניזם ומבקריו 1949-1967', אתגר הריבונות - יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, בעריכת מרדכי בר-און, ירושלים תשנ"ט, עמ' 62-103.

58 ראו למשל: ברוך קימרינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', תיאוריה וביקורת, 4 (סתיו 1993), עמ' 123-140.

59 ראו קובץ מאמרים בנושא זה במקראה שערך דן מיכמן, פוסט-ציונות והשוואה - הפולמוס הציבורי הישראלי בנושא הפוסט-ציונות בשנים 1993-1996 ומקומה של סוגיית השואה בו, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ז. קובץ של חומר יותר אקדמי ראו: טוביה פריילינג, תשובה לעמית פוסט-ציוני, תל-אביב 2003.

60 מוריס (לעיל, הערה 47).

61 שליים (לעיל, הערה 45).

62 Ilan Pappé, *A History of Modern Palestine: One Land, Two People*, Cambridge 2003; הציטוט מהמבוא, עמ' XIX.

את המונח 'טיהור אתני' לשם אפיון מה שקרה לפלסטינים במלחמת 1948, אף שמונח זה לידתו בנסיבות שונות לחלוטין, במלחמת יוגוסלביה, וכל מטרתו להשחיר את פני הציונות.⁶³ מצד אחר, בשנים האחרונות מסתמנת בקרב חוקרי קורות מלחמת העצמאות מגמה לא שולית של קבלת כמה וכמה מן התזות של 'ההיסטוריונים החדשים'. כך, למשל, רוב החוקרים מקבלים את הטענה, שהיישוב היהודי הקטן הצליח לגייס כוחות רבים – ואף עדיפים – בסוף המלחמה, והם היו שקולים לכוחות הערבים שעמדו מולם בשדות המערכה.⁶⁴ אמנם, בסיבוב הראשון של הקרבות מול צבאות ערב, בחודש מאי ובראשית חודש יוני, היה לערבים יתרון בולט בסוגי החימוש שהיו ברשותם, אבל המצב השתנה לאחר מכן.

כבר בשנות השמונים המוקדמות הופיעו מחקרים על המדיניות הבריטית במלחמה, והם חשפו גישה הרבה יותר מאוזנת מזו שההיסטוריוגרפיה הישנה והזיכרון הקולקטיבי תלו בבריטים.⁶⁵ לאחרונה הופיעו מחקרים רבים המטיבים להסביר את פשר מדיניותה של לונדון בימי מלחמת העצמאות. בולט בין החוקרים האלה יונה בנדמן, שערך מחקר פרטני על דרכם של הבריטים במלחמה והלך לעולמו בטרם סיים את מחקריו.⁶⁶ מוטי גולני טרח בשנים האחרונות לפענח את גישתם של הבריטים לפני המלחמה ובמהלכה ועומד לפרסם את יומניו של הנרי גרני, מזכיר ממשלת המנדט, וביוגרפיה נרחבת על הנציב העליון האחרון אלן קנינגהם בימי שירותו בארץ.⁶⁷ אלון קדיש בחן בשנים האחרונות את מסמכי הצבא הבריטי שפעל בארץ בשנת 1948, ומציג תמונה מפורטת ומהימנה על דרכם של הבריטים באותם

63 Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oxford 2006. לביקורת על ספר זה ראו: Mordechai Bar-On, 'Cleansing History of Its Content: Some Critical Comments on Ilan Pappé's *The Ethnic Cleansing of Palestine*', *The Journal of Israel History*, 27, 2 (September 2008), pp. 269–277

64 כך במרבית המאמרים הכלולים בקובץ מעטים מול רבים (לעיל, הערה 54); ובמאמרים רבים הכלולים בקובץ על מלחמת העצמאות, שיצא לאור מטעם העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי: אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט – דיון מחודש, רמת אפעל תשס"ד. לאחרונה ניסה אסף אגין לבחון את יחסי הכוחות לאור מצבת כוח אדם שחשף בארכיון צה"ל, אך מחקרו עוסק בתקופה שעליה אין כל ויכוח.

65 ראו: גבריאל כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות', היינו כחולמים – קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות, בעריכת יהודה ולאך, תל-אביב 1985, עמ' 13–17.

66 ראו בין השאר: יונה בנדמן, 'גיבוש התכנית הבריטית להתפנות מארץ ישראל', מלחמת העצמאות – דיון מחודש (לעיל, הערה 64), עמ' 589–660; הנ"ל, 'התערבות הצבא הבריטי בהתקפת האצ"ל על מנשיה', עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב), עמ' 279–316. על התפנות הבריטים מצפת ראו: יונה בנדמן, 'צפת בחודשים נובמבר 1947 – מאי 1948, על-פי מסמכים בריטיים ואחרים', עלי זית וחרב, ח (תשס"ח), עמ' 302–343.

67 מוטי גולני, ימים אחרונים: הממשל המנדטורי – פינוי ומלחמה, ירושלים תשס"ט. גולני כבר פרסם מאמר באותה הרוח על פרשת עמדתם של הבריטים בעת כיבוש חיפה. ראו: מוטי גולני, 'מפנה חיפה – בריטניה ומלחמת האזרחים בארץ-ישראל דצמבר 1947 – מאי 1948', מדינה בדרך – החברה הישראלית בעשורים הראשונים, בעריכת אניטה שפירא, ירושלים תשס"א, עמ' 13–59. סיכום הראייה החדשה בדבר מדיניות הבריטים בתקופת מלחמת העצמאות ראו גם: מרדכי בראון, מכל ממלכות הגויים – יחסי ישראל ובריטניה 1948–1958, ירושלים תשס"ז, פרק א, עמ' 21–49.

ימים.⁶⁸ לקראת שנת השישים למלחמה קיימה העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי שורה של שיחות עם היסטוריונים בכירים ביחס למצב המחקר על אודות המלחמה. בתגובות של המשתתפים ניכרת היטב הפנמת התזות שפירטנו לעיל.⁶⁹

בשנים האחרונות חזרו חוקרים רבים לעסוק בקטעים פרטניים או בהיבטים מיוחדים של תולדות מלחמת העצמאות. אלון קדיש העמיד שורה של חוקרים צעירים העוסקים, בהשפעת גישתו, ב'מיקרו היסטוריה' של המלחמה. כמה מן התלמידים האלה עסקו בקורות המלחמה בערים שונות או בכוחות הפלסטינים באזורים מיוחדים, אחרים עסקו בבעיות קטניות ההדרים ובאסיף יבולי הפלחה, וכיוצא באלה.⁷⁰ לדוגמה נציין את ספרו של תמיר גורן על חיפה ואת ספרו של משה ארנוולד על הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים.⁷¹

בשנים האחרונות אנו עדים לתופעה מעודדת נוספת. באקדמיה הישראלית השתלבו מספר חוקרים פלסטינים, שגישתם למקורות הערביים רבה והפרספקטיבה שלהם שונה הן מעמיתיהם היהודים הן מחוקרים פלסטינים שלא נחשפו למחקרים הישראליים. מוסטפא כבהא, שעסק שנים בחקר העיתונות הערבית, התפנה לכתוב מספר מאמרים על תפקודה של העיתונות הפלסטינית במלחמת תש"ח, ואילו מוסטפה עבאסי חקר לעומק את קורות הכוח הערבי במאבק על העיר צפת. לאחרונה הוא מתמקד בקורותיה של הקהילה הפלסטינית בטבריה ובעכו.⁷²

בשנת תשס"ב יזמו אניטה שפירא ומרדכי בר־און מפעל נרחב לעידוד מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות. עשרות חוקרים, ותיקים וצעירים, נרתמו למפעל וחקרו שפע של נושאים, הן בחברה היהודית הן בחברה הערבית. קובץ ראשון מפרות המחקרים הללו ראה אור בשנת תשס"ז וכרך שני נמצא בשלבים מתקדמים של הכנה לדפוס. המכון לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, השותף למפעל, יוזם את הרחבתו על ידי חיבור מונוגרפיות בנושאים אזרחיים והוצאתם לאור כספרים.⁷³

68 אלון קדיש עבד בעיקר ב־Imperial War Museum וב־National Army Museum, ואף הותר לו לגשת לרבים מן הארכיונים של הרגימנטים שפעלו בארץ ישראל בתקופת המלחמה. לפרות ראשונים ראו: אלון קדיש, יציאת הצבא הבריטי מצפת, ירושלים 2006. מאמר על מעורבות הצבא הבריטי בקרבות שיח' ג'ראח באפריל ומאי 1948 עתיד להיכלל בספר על מבצע 'בוס' העומד לצאת לאור. ראו: עלי זית וחרב, ח (מאי 2008).

69 נמרוד הגלעדי עסק במושבה רחובות; ענת שטרן מכינה מחקר על התפתחות השיפוט הצבאי במלחמה; משה נאור עסק בהתגייסות היישוב למלחמה; שמריה בן־פזי עסק בקטיף ההדרים בחורף תש"ח ובקציר שדות הפלחה הנטושים באביב ובקיץ של אותה שנה; איתמר רדאי חקר את הכוחות הערביים באזור ירושלים. ראו מאמרים של חבורה זו באסופה: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), עם במלחמה – קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים תשס"ז.

70 תמיר גורן, חיפה הערבית בתש"ח, שדה בוקר 2006; משה ארנוולד, מצור בתוך מצור – הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות, באר־שבע תשס"ד.

71 ראו: מוסטפא כבהא, עיתונות בעין הסערה – העיתונות הפלסטינית כמכשיר לעיצוב דעת הקהל 1929–1939, ירושלים תשס"ד; מוסטפא עבאסי, 'צפת במלחמת העצמאות: עיון מחדש', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 115–148.

72 עם במלחמה (לעיל, הערה 70). המונוגרפיות הנמצאות בשלבים שונים של הפקה או כתיבה הן של

ג. שנות החמישים והשישים

1. חקר שנות החמישים

חקר תולדות מדינת ישראל בשנותיה ראשונות החל כבר בשנות השבעים של המאה העשרים, ותשומת הלב ניתנה לנושאים 'אזרחיים', כגון קליטת העלייה, כלכלה, התפתחויות תרבותיות וכיוצא באלה. חקר הסכסוך הישראלי-הערבי, יותר מיתר התחומים, היה מותנה בפתיחת ארכיון צה"ל בפני החוקרים. לכן המחקרים הראשונים בנושא זה הופיעו רק בסוף שנות התשעים.⁷⁴ הראשון שהציג תיאור ביקורתי של מדיניות הביטחון, שננקטה לנוכח ההסתננות האלימה של לוחמים פלסטינים אל תחומי מדינת ישראל, היה בני מוריס.⁷⁵ תוך זמן קצר הופיעו גם ספריהם של דוד טל, שמעון גולן וזכי שלום.⁷⁶

בני מוריס טוען שהשאיפה לכבוש את ארץ ישראל בשלמותה עד לירדן היא זו שהנחתה את מדיניות הביטחון בכל אותן שנים. הוא מסכם את דעתו: 'מגמת התפשטות רבת-עוצמה איפיינה הן את האידיאולוגיה הציונית והן את החברה הישראלית'.⁷⁷ זכי שלום, שעסק שנים רבות במשנתו של דוד בן-גוריון והיה מקורב לבית מדרשו, נקט עמדה מתונה יותר, אך גם הוא סבור שבשנות החמישים רווחו בו-זמנית שתי מגמות הפוכות: מגמה שדגלה בנכונות להגיע לשלום עם הערבים, או למצער להגיע לרגיעה לטווח הארוך על בסיס קווי שביתות הנשק; ומגמה הפוכה ש'באה לידי ביטוי בהפגנה מתמשכת של אי-שביעות רצון ממפת קווי שביתת הנשק'. זו הייתה מגמה לא רשמית, שרחשה מתחת לפני השטח ועודדה נקיטת פעולה מצד ישראל לשינוי הסטטוס קוו הטריטוריאלי.⁷⁸

מרדכי בראון העמיד עמדה מנוגדת. אמנם, במשך שנות החמישים והשישים 'מאוויי ההשתלטות על ארץ ישראל כולה לא פסו מהחברה הישראלית', וקבוצות חשובות בהנהגת

משה נאור, על התגייסות למאמץ המלחמתי וחזית העורף בתל-אביב; של פולה קבלו, על התאגדויות אזרחים ויזמות חברתית; ושל חיים פיירברג, על השינויים שחלו במעמדה האוטונומי של עיריית תל-אביב במעבר מן המנדט הבריטי למדינת ישראל.

74 למרדכי בראון היה יתרון יחסי משום שהייתה לו גישה ליומן לשכת הרמטכ"ל ולמסמכים שהיו בלשכה כאשר כתב, כבר בשנת 1978, את ספרו: אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש - 1956, שדה בוקר 1991.

75 בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, תל-אביב תשנ"ז. ביקורת על ספר זה ראו: מרדכי בראון, 'מלחמות קטנות - מלחמות גדולות: הערות נוספות לוויכוחים על מדיניות הביטחון של ישראל בעשור הראשון', גבולות עשנים (לעיל, הערה 43), עמ' 200-224.

76 דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל - מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, שדה בוקר תשנ"ח; גולן, גבול חם (לעיל, הערה 18); זכי שלום, מדיניות בצל מחלוקת - מדיניות הביטחון השוטף של ישראל 1949-1956, תל-אביב 1996.

77 מוריס (לעיל, הערה 75), עמ' 438.

78 זכי שלום, 'עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות - בחינה מחודשת', עיונים בתקומת ישראל, 8 (תשנ"ח), עמ' 149.

מנחם בגין מימין ויצחק טבנקין משמאל נתנו למאוויים אלה ביטוי פומבי. ואולם מדינת ישראל הרשמית, בהנהגתו של דוד בן־גוריון, הכריעה לדבוק במדיניות של שימור הסטטוס קוו שנוצר בתום מלחמת העצמאות. במשך חודשים מספר, שהגיעו לשיאם במערכת סיני, ביקש בן־גוריון, בעידודו של משה דיין, לסלק את המצרים מרצועת עזה ולהשתלט על פתחת רפיח ועל שרם א־שייח'. סטייה זו ממדיניות הסטטוס קוו באה על רקע התדרדרות הסכמי שביתת הנשק בגבול הדרומי וערעור מאזן החימוש עם מצרים, בעקבות עסקת הנשק הצ'כית־המצרית בסתיו 1955. ואולם סטייה זו נגעה רק ליחסים עם מצרים, ויזמות מעין אלה לא עלו ביחס לגבולות המדינה האחרים. יתר על כן, מיד לאחר כישלון הניסיון בחזית הדרום, עם נסיגת צה"ל מכל השטחים שכבש במערכת סיני, חזרה ישראל לדבוק בסטטוס קוו עד מלחמת ששת הימים.⁷⁹

מרבית המחקרים על שנות החמישים נערכו בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה. כפי שראינו בכל הנוגע לתולדות מלחמת העצמאות, הביקורת על מעשי הממשלה ועל הפיקוד של צה"ל הלכה וגברה, והיא אפיינה את האווירה שרווחה בציבור ובתקשורת בעקבות מלחמת ההתשה⁸⁰ ובעיקר לאחר מלחמת יום הכיפורים. בשנות השמונים נוספו על הביקורת גם הפולמוס הציבורי סביב מלחמת לבנון הראשונה, התחזקותה של תנועת השלום בימי האינתיפדה הראשונה, ומאמצי השלום שהחלו לקרום עור וגידים בראשית שנות התשעים. גורמים אלה העלו את רף הביקורת על הממסד השלטוני עוד יותר. אווירה ביקורתית זו והפתיחות הגוברת לטיעוני הערבים השפיעו, מן הסתם, גם על חוקרי תולדות הסכסוך בשנות החמישים.

בכתבתם של היסטוריונים רבים בלטה הטענה שבשנות החמישים התמיצה ישראל אפשרויות להשגת הסכם שלום.⁸¹ בבסיס הטענות האלה עמדה ההנחה ששלום היה בר השגה ומדינות ערב היו מוכנות לו. בין אם טענה זו צודקת בין אם לאו, בכל הנוגע לשנות החמישים קשה להתעלם מכך שהחוקרים הושפעו מן השינוי העמוק שחל בעולם הערבי – לאחר מלחמת ששת הימים ובעיקר לאחר שאנואר סאדאת, נשיא מצרים, ביקר בכנסת וחתם על הסכם השלום עם ישראל בשנת 1978.⁸² בעת מלחמת העצמאות שרר בישראל קונצנזוס נרחב מאוד

79 מרדכי בר־און, 'סטטוס קוו לפני או אחרי: עיקרי מדיניות הבטחון של ישראל, 1949–1957', גבולות עשנים (לעיל, הערה 43), עמ' 131–165.

80 מחוזהו של חנוך לוין מלכת האמבטיה ו'מכתב השמיניסטים' שיקפו את הספקות שנפוצו בקרב חלקים שונים בציבור הישראלי.

81 ראו למשל: Avi Shlaim, 'Husni Zaim and the Plan to Settle Palestinian Refugees in Syria', *Journal of Palestine Studies*, XV, 4 (Summer 1986), pp. 68–80. במגמה דומה, המאשימה את ישראל בכישלון, מציג אבי שליים את השיחות עם עבדללה בשנים 1949–1951. לסקירה מקיפה יותר של מאמצי השלום ראו: איתמר רבינוביץ, 'השלום שחמק – יחסי ישראל־ערב 1949–1952', ירושלים 1991.

82 לעצם הוויכוח ראו: מרדכי בר־און, 'כישלון מגעי השלום עם מצרים – 1952–1956', עת מלחמה ועת שלום (לעיל, הערה 18), עמ' 278–289.

בדבר צדקת המלחמה והיעדר ברירה, ורק מיעוט בטל בשישים טען למדיניות שונה. בשנות החמישים, לעומת זאת, הוויכוח בנושאי היסוד של הסכסוך סער בציבור הישראלי ובהנהגתו בעיצומם של האירועים. הביקורת על תוקפנות יתר ועל חוסר רגישות לסיכויי השלום לא נשארה נחלתו של מיעוט שניצב בצד השמאלי של הקשת הפוליטית, והפולמוס סער גם בקרב מפלגות הקואליציה ואפילו במפלגתו של בן-גוריון עצמו.

היומן האישי שכתב משה שרת בתקופה שבה כיהן כראש ממשלה (דצמבר 1953 – נובמבר 1955), שראה אור בשנת 1978, הפך למאורע מעצב בהיסטוריוגרפיה של הסכסוך, והשפיע עמוקות על כל המחקרים שעסקו במדיניותה של ישראל כלפי הערבים באותם ימים.⁸³ משה שרת לא סבר שהתנאים בשלום לשלום עם מדינות ערב או שהן היו מוכנות למהלך פייסני. הוא גם לא התנגד לטענה שישנם מצבים שבהם אין מנוס משימוש בכוח להבטחת אינטרסים חיוניים של המדינה. ואולם, הוא סבר שיש לנצל כל סדק המסתמן בצד האחר, ולשמור ככל האפשר על ערוצי קשר פתוחים עם הערבים. על כן צריכה הייתה ישראל להימנע מכל החרפה של הסכסוך ומשימוש מופרז בכוח. יומניו מלאים דברי ביקורת קשים והאשמות בוטות על הקו שהוביל בן-גוריון, ובמיוחד על פעילותו של משה דיין ועל גישתו לסכסוך.

הביקורת על מדיניות הביטחון של בן-גוריון התעצמה בעקבות המשבר החריף שפקד את מפלגת העבודה סביב 'פרשת לבון'. את הביקורת העקרונית הובילה חבורת 'מן היסוד', שזכתה לתמיכה נרחבת בקרב אנשי האקדמיה הישראלית. סביב הפולמוס על סממת הגיוס של חיל האוויר 'הטובים לטייס', ביקש נתן רוטנשטרייך לערער על משנתו של בן-גוריון בדבר ערכיותו של השירות בצה"ל ומרכזיותו של צה"ל בבינוי האומה.⁸⁴

היסטוריונים הסוברים שישראל החריפה את הסכסוך שלא לצורך, נקטה מדיניות כוחנית מופרזת ויצאה להרפתקאות צבאיות מיותרות עטו על יומנו של שרת כמוצאי שלל רב והם מרבים לצטט ממנו כהוכחה ניצחת לטיעוניהם. אכן, יומנו של שרת הוא אוצר בלום של מידע, אך מגמתם היא חד צדדית ללא ספק. רבים מן החוקרים הללו נשענים על היומן ללא מידה מספקת של ביקורת, וסופם שהם אינם מסוגלים לנתח נכוחה את ההיגיון שהנחה את הגרסאות ההפוכות. זוהי מגבלה רצינית, שהרי דווקא גרסאותיהם של בן-גוריון ושל משה דיין הן שקבעו את מהלך ההתרחשויות. ההיסטוריוגרפיה המתעלמת מן הרציונל של קובעי המדיניות לוקה בהסבר של האירועים וגולשת לעתים קרובות לעיסוק בשאלות האילור.⁸⁵

כמוסבר לעיל, פתיחת הארכיונים בבריטניה הייתה חיונית להתפתחות ההיסטוריוגרפיה של מאורעות המלחמה בשנת 1948, שכן הכוחות הבריטיים היו מעורבים מאוד בעלילה, והכרת מדיניותה של לונדון כלפי הסכסוך הייתה חשובה להבנת האירועים. במהלך שנות החמישים הלכו הבריטים ונדחקו אל שולי ההתרחשויות. יציאת הבריטים מבססיהם בתעלת סואץ

83 משה שרת, יומן אישי, תל-אביב 1978.

84 נתן רוטנשטרייך, 'לברור עצמנו מיסודנו', מן היסוד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 37-39.

85 טבעי הדבר שגישה חד צדדית זו מאפיינת את הביוגרפיה של משה שרת שנכתבה בידי גבריאל (גבי) שפר. ראו: Gabi Sheffer, *Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate*, Oxford 1996.

בשנים 1955–1956, סילוק הקצינים הבריטים בראשותו של גלאב פשה מן הפיקוד על הליגיון הערבי בחורף 1956 וההפיכה בבגדד ביולי 1958 – כל אלה סילקו בהדרגה את בריטניה ממעורבות ישירה בענייני המזרח התיכון. מסמכי הארכיון הבריטי משקפים יותר ויותר חוות דעה של דיפלומטים בריטים שהיו מוצבים באזור, ופחות דיווחים על מעשים שהבריטים עשו בפועל. אף על פי כן, פתיחת מסמכי שנות החמישים בארכיונים הללו אפשרה לחוקרים ישראלים לחקור את קורות הסכסוך גם לאחר שהבריטים יצאו מן האזור. בהיעדר גישה לארכיונים הערביים, משמשים דיווחי השגרירים הבריטים (וגם האמריקנים כמובן) מקור חשוב לחקר ההתרחשויות בבירות הערביות באותם ימים. דא עקא שדיווחים אלה סובלים לעתים מהטיה אוריינטליסטית ומגישה שלילית כלפי מדינת ישראל. הטיות בלתי מאוזנות אלה מטילות לא אחת את צלן גם על מחקריהם של חוקרים ישראלים העושים שימוש נרחב במקורות אלה.

קו נוסף המאפיין את מרבית ההיסטוריוגרפיה העוסקת בשנות החמישים קשור בהיעלמם של הפלסטינים מן הבמה כגורם פוליטי עצמאי. התפרקות הכוח הצבאי הפלסטיני כבר בשלביה הראשונים של המלחמה בשנת 1948 והרס החברה הפלסטינית במהלכה הותירו מאחוריהם חלל ריק. לתוך חלל זה נכנסו מצרים ויתר מדינות ערב, ובראש וראשונה ירדן, שהתיימרה עתה לדבר בשם הפלסטינים. פעילותם הפוליטית של הפלסטינים נטתה בשנות החמישים במידה רבה לעבר גרסאות פן־ערביות ופרו־נאצריסטיות, ובכך הם איבדו את עצמאותם כגורם לאומי נפרד.⁸⁶ לאחר שתש כוחו של המופתי הג' אמין אל־חוסייני, בראשית שנות החמישים, הופיעו הפלסטינים על במת הסכסוך בראש וראשונה כפליטים וכמסתננים בלתי מאורגנים. רק עם ייסוד הפת"ח בשנת 1959, ובעיקר עם הקמת ארגון השחרור הפלסטיני בשנת 1965 וראשית פעולות הגרילה של פלסטינים, הם חזרו אל במת הסכסוך כגורם אוטונומי. לאחר מלחמת ששת הימים הם החלו לתפוס מקום גדל והולך במרכז הבמה. אך טבעי היה אפוא, שגם היסטוריונים של שנות החמישים התרכזו בסכסוך הבין־מדיני והתייחסו אל הפלסטינים כאל מטרד.⁸⁷

2. מערכת סיני 1956

סגן אלוף בן־ציון טחון לא היה היסטוריון מקצועי, אך חיבורו על מערכת סיני, שראה אור שנה וחצי לאחר המבצע, נסמך על גישה מלאה אל מסמכי הצבא והוא מציג תיאור מהימן

86 עוד על התפתחות זו ראו: מרדכי בר־און, 'מה קרה ל"שאלה הערבית"', 1948–1967, גבולות עשנים (לעיל, הערה 43), עמ' 307–323. על הפעילות הפוליטית בקרב הפלסטינים ראו: יוסף נבו, עבדללה וערביי ארץ ישראל, תל־אביב תשמ"ב; Amnon Cohen, *Political Parties in the West Bank under the Jordanian Regime*, Itaca 1982

87 בני מוריס מנתח בהרחבה את תופעת ההסתננות בספר: מלחמות הגבול של ישראל (לעיל, הערה 75). על בעיות הפליטים ראו: Avi Plaskov, *The Palestinian Refugees in Jordan 1948–1967*, London 1981

של המהלכים האופרטיביים של המבצע. משה דיין פרסם קטעים מיומן המערכה בשנת 1966.⁸⁸ ואולם, שניהם נמנעו מלהסביר את הנסיבות המדיניות ואת האסטרטגיה של המערכה, משום שהקנוניה שנרקמה ערב המבצע בין מדינת ישראל לבריטניה ולצרפת עדיין הייתה בגדר סוד כמוס ביותר. מרדכי בר-און, שכתב את יומן לשכת הרמטכ"ל תוך כדי האירועים, השתמש בו ובכל המסמכים שמצא בלשכת הרמטכ"ל ואף במסמכים ששמעון פרס העמיד לרשותו, וחיבר בשנת 1958 ספר שתיאר בהרחבה את כל הרקע המדיני למבצע. ואולם, ספרו נשאר חסוי וראה אור רק כעבור שלושים ושלוש שנים.⁸⁹ בשנות השמונים המשיך בר-און לחקור את הפרשה ואף עשה שימוש נרחב בארכיונים הבריטיים והאמריקניים ובארכיון משרד החוץ הישראלי, שפתח לעיון החוקרים בשנת 1986 את מסמכי שנת 1956. ספרו המחקרי ראה אור בשנת 1992.⁹⁰

חמש שנים לאחר מכן חזר מוטי גולני וחקר ביתר פירוט את הצד הצבאי של המערכה. הוא גם עסק בהרחבה בתהליך קבלת ההחלטות לקראת המבצע. אם בר-און שם את הדגש על יחסיה של המנהיגות הישראלית עם בריטניה ועם צרפת, הרי גולני התמקד ביחסים הפנימיים בתוך הצמרת הישראלית. לדעתו של גולני, כפי שרומזת כותרת ספרו, גם דוד בן-גוריון אך בעיקר משה דיין חיפשו עילה לערוך מלחמה עם המצרים כדי לשנות מיסודם את היחסים בין שתי המדינות כפי שעוצבו בהסכמי שביתת הנשק. גולני אף מעמיד את משה דיין ואת עמיתו שמעון פרס במרכז הבמה, ומעלה את הסברה ששניהם 'משכו' את בן-גוריון אחרי יזמותיהם.⁹¹ מוטי גולני אינו 'היסטוריון חדש', אך הוא נוקט עמדה ביקורתית מאוד על המדיניות הכוחנית מדי, לדעתו, שנקטה ישראל בסכסוך הישראלי-הערבי, כפי שהתברר ביתר שאת בספרו: מלחמות לא קורות מעצמן.⁹²

התפתחות הסכסוך הישראלי-הערבי בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים טרם זכתה למחקר מעמיק. אורנה אלמוג כתבה ספר על יחסי ישראל עם בריטניה ועם ארצות הברית בשנים 1955-1957 ויש בו תובנות רבות גם לגבי הסכסוך. גם משה גת עוסק באותו נושא אך מתמקד בתקופה מאוחרת יותר. מחקרים רבים המתארים את מה שהתרחש בצד הערבי נכתבו בידי מזרחנים ישראלים. שנים אלה היו רבות-תהפוכות בעולם הערבי: עליית קרנו של גמאל עבדול נאצר והפן-ערביות שלו, הקמת האיחוד הסורי-המצרי והתפרקותו, ניסיונות הפיכה חוזרים ונשנים בירדן, ההפיכה הרפובליקנית בבגדד, ואלה רק כמה מאותם אירועים מרתקים. אין פלא אפוא שתקופה זו ריתקה מזרחנים רבים, אך מרבית המחקרים

88 בן ציון טחן, 'מערכת סיני', מערכות, קיג (מאי 1958), עמ' 3-47; משה דיין, יומן מערכת סיני, תל-אביב 1966.

89 בר-און (לעיל, הערה 74).

90 מרדכי בר-און, שערי עזה – מדיניות הבטחון והחוץ של מדינת ישראל, 1955-1957, תל-אביב תשנ"ב.

91 גולני, תהיה מלחמה בקיץ (לעיל, הערה 18).

92 מוטי גולני, מלחמות לא קורות מעצמן – על זיכרון, כוח ובחירה, תל-אביב 2002.

הללו נוגעים בסכסוך הישראלי-הערבי באורח משני ודנים בו רק מנקודת הראות הפנים-ערבית.⁹³

3. מלחמת ששת הימים

על פי תגובותיהם של היסטוריונים, דמתה מלחמת ששת הימים למלחמת העצמאות. תקופת ההמתנה, החרדות שאחזו בציבור הישראלי באותם ימים, האיומים הגלויים של מנהיגי ארצות ערב – כל אלה יצרו בדעת הקהל הישראלית תחושה עמוקה של חרדה. על כן רווחה ההנחה שהמלחמה נכפתה על המדינה על רקע תוקפנות ערבית ולכן הייתה 'מלחמת אינ-בררה', שצידוקה גלוי וברור. הניצחון הסוחף והאופוריה שאחזה בציבור לאחר המלחמה עוררו גל של היסטוריוגרפייית ניצחון פופולרית. עיתונאים שהשתתפו בעצמם במערכה, והמידע העשיר שמפקדים מחפשי תהילה הרעיפו עליהם, אפשרו לרבים מהם לתאר את המלחמה בדיוק ובפירוט רב מבלי שנאלצו להמתין למסמכים.⁹⁴

אמנם, הן בציבור הן אצל היסטוריונים הופיעו תמיהות שונות על האירועים, אך הן לא ערערו על כך שבראשית יוני 1967 שוב לא הייתה לישראל בררה אלא להכות בצבא המצרי ראשונה. ואולם, אט אט החלו להישמע הרהורים שמא ישראל גרמה למשבר בדרכי התנהגותה לפני שהוא פרץ. לא היה זה סוד שדעתו של ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול לא הייתה נוחה מגישתם של מפקדי צה"ל למתיחות הגואה בגבול הסורי. אפילו חבר הכנסת משה דיין מתח ביקורת על תפקודם של הרמטכ"ל ושל אלוף פיקוד הצפון בימים, שקדמו לפרוץ המשבר.⁹⁵ פרסום זיכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, מזכירו הצבאי של ראש הממשלה, פרץ את חומת השתיקה בנושאים אלה.⁹⁶ הביקורת הציבורית על מבצע צה"ל בכפר סמוע בסוף שנת 1966, שנראה חסר כל הצדקה, העלתה אף היא הרהורי כפירה בכל הנוגע למדיניות הביטחון של צה"ל באמצע שנות השישים.

בשנת 2004 פרסם עמי גלוסקא את עבודת הדוקטור שלו, שבה תיאר בהרחבה את המתרחש בגארתה בין ישראל למשטר הבעת' בסוריה במשך שנות השישים. נראה שהייתה

93 להלן מספר דוגמאות למחקרים אלה: משה מעוז, חברה ומדינה בסוריה המודרנית – התפתחות חברתית-פוליטית והשלכותיה על תהליך התגבשות חברה וקהילה פוליטית, ירושלים 1971; שמעון שמיר (עורך), ירידת הנאצריזם 1965–1970, תל-אביב 1978; Uri Dan, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism*, Oxford 1973; idem, *Iraq Under Qassem: A Political History 1958–1963*, New York 1969

94 בנוסף לספרים המוזכרים לעיל, הערה 5, ראוי להזכיר את הספרים דלקמן: אורי דן וישעיהו בן-פורת, אמברגו – מיראז' נגד מיג, רמת-גן 1968; שמואל שגב, סדין אדום – מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968; שבתאי טבת, חשופים בצריח, ירושלים תשכ"ח; דוד קמחי ודן בבלי, סופת האש – מלחמת ששת הימים, מקורותיה ותוצאותיה, תל-אביב 1968.

95 ראו גם: מרדכי בר-און, 'דיין נגד דיין: דברים על ראיון שפורסם ללא היתר', עת מלחמה ועת שלום (לעיל, הערה 18), עמ' 388–391.

96 איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה – זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, תל-אביב תשמ"ח.

לו גישה נרחבת למסמכי ארכיון צה"ל ואולי גם למסמכים הנמצאים בפיקוחה של אלמנת אשכול. חידושו העיקרי של גלוסקא היה בחשיפת המחלוקת המרה שפרצה בימי ההמתנה בין המטה הכללי של צה"ל ובין שרי הממשלה סביב דרישת הקצינים לצאת למלחמה לאלתר. ספרו של גלוסקא מבוסס על מחקר יסודי ומציג תמונה אמינה ומגובשת. עם זאת, נראה שהוא נוטה במידה לא קטנה לאמץ את גרסתו של אשכול, שנפגע קשות מיחסם של הקצינים, יחס שלא נשמר בסוד והביא להדחתו של אשכול מתפקידו כשר הביטחון.⁹⁷ תום שגב הוא עיתונאי במקצועו ואינו שייך לעולם האקדמי, ואף על פי כן גילה בחיבוריו על סוגיות בתולדות המדינה והיישוב יכולת מחקרית לא מבוטלת. ספריו מצטיינים בחן רב וביכולת לרתק את קוראיו, וכך גם ספרו על מלחמת ששת הימים – מה שקדם לה ומה שבא בעקבותיה. ספר זה מותח ביקורת לא רק על החלטות הממשלה והצבא אלא גם על האתוס ששרר במדינה ועל התנהלותה של האליטה הישראלית באותה תקופה.⁹⁸

פרסומו של הכרך על מלחמת ששת הימים בסדרת מסמכי משרד החוץ האמריקני, הידוע בכינויו FRUS (=Foreign Relations of the United States), עוכב שנים אחדות, אך לחוקרים ניתנה גישה למרבית המסמכים שעסקו במשבר. מיכאל אורן עשה שימוש במסמכים אלה, וכן במסמכי משרד החוץ הישראלי, בזיכרונותיהם של מנהיגים ומצביאים ערבים ובמקצת המסמכים הסובייטיים שנפתחו לאחר התפרקות האימפריה הקומוניסטית.⁹⁹ לאור מקורות מגוונים אלה הוא הגיש לקורא ספר מעולה שבו פרש בהרחבה את כל הנסיבות שהולכו למלחמה ואת אירועי המלחמה עצמה.¹⁰⁰ אורן הוא היסטוריון מיומן והוא מעדיף לכתוב כתיבה נרטיבית, ואין הוא טוען לכס השופט אלא מניח לעובדות לדבר בעד עצמן ולשחקנים בדרמה להתבטא בעצמם, באמצעות הציטוטים הפזורים בספרו בשפע רב. אורן הצליח להציג את הסיפור מפרספקטיבות שונות ואף מנוגדות וכך עלה בידו להסביר את הרציונל להתנהלותו של כל אחד ואחד מן הצדדים. לפי תיאורו, לתהליך היה היגיון משלו, ולא היה בו רק אוסף של שגיאות, של היסחוי דעת או של אי-הבנות. אורן, כמו מרבית הפרשנים, מקבל ללא ערעור את הגרסה המאשימה את הסובייטים בחרחור המלחמה, באמצעות המידע השגוי ששלחו למצרים בדבר ריכוזי כוחות ישראליים שנתגלו, כביכול, בגבול הסורי. לעומת זאת, גם לפי המובאות של אורן עצמו, ברור כיום שדווקא הסורים והמצרים לא בלעו את הפתיון, ועם זאת שמחו להעמיד פנים שהם מקבלים את המידע – ואולי אפילו הזמינו אותו – כהצדקה למעשיהם.¹⁰¹

97 עמנואל גלוסקא, אשכול, תן פקודה! – צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963–1967, תל-אביב 2004. וביתר מיקוד בחוברת של המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייוויס: הנ"ל, העימות בין המטה הכללי ובין ממשלת אשכול בתקופת ההמתנה מאי-יוני, ירושלים 2001.

98 תום שגב, 1967 – והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005.

99 מיכאל אורן אף ביקר בארכיון משרד החוץ הרוסי, ראיין מספר בכירים רוסיים ונסמך על כעשרים מאמרים שראו אור ברוסיה בשנים האחרונות.

100 מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה, תל-אביב תשס"ד.

101 ראו גם: מרדכי בר-און, 'רפרוף כנפי הפרפר: הרהורים על מלחמת ששת הימים', עת מלחמה ועת שלום (לעיל, הערה 18), עמ' 420–439.

לאחרונה פרסמו איזבלה גינור וגדעון רמז מחקר מרחיק לכת הרבה יותר. הם מסיקים שמעורבות הסובייטים במלחמה הייתה עמוקה עוד יותר. על פי גרסתם, הסובייטים היו מעוניינים שתפרוץ מלחמה כדי להפציץ בהזדמנות זו את הכור הגרעיני שפיתחה ישראל בדימונה בראשית העשור. הסובייטים אף היו מוכנים, לפי גרסה זו, להתערב בלחימה על ידי הנחתת כוחות מן הים והפצצת מטרות שונות בישראל.¹⁰² גינור ורמז מסתמכים על מסמכי משרד החוץ הסובייטי, שראו אור לאחרונה,¹⁰³ ועל מסמכים אחרים שחשפו במוסקבה. ואולם, מקור עיקרי במחקרם הם ראיונות שערכו עם קצינים ופקידים סובייטים שהיו מעורבים בתכניות האלה, ובראש וראשונה עם אחד הטייסים הרוסים שהטיסו את המיג 25 מעל לדימונה ימים ספורים לפני שפרצה המלחמה. גרסתם של השניים פיקנטית מאוד ומוסיפה ללא ספק מידע מעניין על המדיניות הסובייטית סביב המשבר, אך ספק אם הפרשנות המקצינה מבוססת דיה.¹⁰⁴ גם מידת הסבירות של השערותיהם נמוכה למדי. קשה להאמין שהסובייטים היו מסתכנים בתגובה אמריקנית נחרצת, שהייתה צפויה ללא ספק אילו היו הסובייטים מפעילים את כוחותיהם בסכסוך באופן ישיר. אכן, נראה שיש לקבל את העובדה שטייסים סובייטים טסו מעל דימונה, ואף שהיו להם במפקדות השונות תכניות מגירה, הנהוגות בכל צבא, אך עדיין אין בכך כדי להעיד על נכונות להפעיל כוח ממש. ספרם גם לוקה במיקוד בלעדי של תשומת הלב בצד הסובייטי, והם שוכחים שגם למצרים ולסורים היו רצונות ומטרות בהתגלגלות האירועים.

כמו כל מלחמות צה"ל, גם מלחמת ששת הימים נחקרה היטב במחלקת היסטוריה של המטה הכללי, אך פרסום החומר נבלם בגלל מלחמות גנרלים. השמועות אומרות שאריק שרון הטיל וטו על פרסום המחקר. אף על פי כן הצליח אחד החוקרים למלט את מחקרו מרוע הגזרה: מתי מיזל קיבל רשות לפרסם את מחקרו הפרטני על הקרבות ברמת הגולן.¹⁰⁵ כדרכם של חוקרי צה"ל, תיאור המהלכים הטקטיים במערכה מדויק ומהימן. מיזל מקדיש עמודים רבים לנסיבות ובעיקר ללחצים שהופעלו על הממשלה ועל המטה הכללי לצאת למערכה זו, אף שהקרבות בשאר הגזרות כבר הסתיימו. הוא מספר בפרוטרוט על התנגדותו של משה דיין ועל החלטתו המפתיעה לצאת לקרב למרות הכול.

102 Izabella Ginor and Gideon Remez, *Foxbats Over Dimona: The Soviet Gamble in the Six Day War*, New Haven 2007

103 בשנת 2003 ראו אור ברוסית שני קובצי מסמכים בעריכת וסילי נאומקין: הסכסוך במזרח התיכון. הכרך השני עוסק בשנים 1957–1967. הקובץ יצא לאור במוסקבה בידי 'הקרן הבינלאומית לדמוקרטיה' בשיתוף אקדמי של אוניברסיטת ייל בארצות הברית.

104 ראו ביקורת קטלנית של ראובן פדעזור, 'מלחמה שלא היתה (למרות שהיתה)', הארץ ספרים, 21.11.2007, עמ' 8.

105 מיזל (לעיל, הערה 18).

4. בין המלחמות

מלחמת ששת הימים שינתה את פני הסכסוך הישראלי-הערבי מן הקצה אל הקצה מבחינות רבות. אם עשרים השנים הראשונות של מדינת ישראל עמדו בסימן רצונה להגן על הישגי מלחמת העצמאות, הרי שאחרי המלחמה ביוני 1967 היא שלטה בשטחים רבים מעבר לגבולות הבינלאומיים ועל שטחים שבהם חיו תחת הכיבוש הישראלי מרבית בני העם הפלסטיני ואף מספר לא מבוטל של פליטי תש"ח. הפלסטינים ניצבו עתה במרכז במת הסכסוך, הן מצד פעילותם המדינית והצבאית הן מצד היותם נתונים ישירות תחת שלטון ישראלי. הרחקת קווי העימות נתנה לישראל, לראשונה בתולדותיה, 'עומק אסטרטגי', ויתרון זה ביטל את החשיבות שנודעה עד 1967 להרתעה וליזמה הצבאית. עם זאת, היא דחקה בערבים ליזום לחץ צבאי שימנע את התגבשותו של סטטוס קוו חדש.

מלחמת יום הכיפורים שינתה את פני הדברים שינוי עקרוני, פעם נוספת. אמנם, ישראל הצליחה לשמור על שליטתה בכל השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, ואף הרחיבה את שליטתה אל שטחים שבעומק סוריה ומעבר לסואץ. ואולם, לראשונה נוצרו תנאים שאפשרו לישראל, כעבור שנים לא רבות, לכרות ברית שלום עם שתיים ממדינות העימות: מצרים וירדן. יש לראות אפוא בשנים ש'בין המלחמות' (1967-1973) חטיבה נפרדת בתולדות הסכסוך. יש להניח שבשנים הקרובות ימשיכו היסטוריונים לעסוק גם בהיבטים השונים של שלוש התקופות שבכתיבת קורותיהן עוסק מאמר זה, אך נראה שתקופת 'בין המלחמות' ומלחמת יום הכיפורים יהיו שדות המחקר החדשים שהיסטוריונים יעסקו בהם בשנים הקרובות.

מרבית המסמכים הדיפלומטיים שנשמרו מתקופה זו כבר פתוחים בפני החוקרים, אבל עדיין אין להם גישה למסמכים חיוניים רבים לחקר התקופה, ובראש וראשונה למסמכי צה"ל ולישיבות הממשלה. אף על פי כן כבר ראו אור כמה מחקרים שהתגברו על המגבלה בדרך זו או אחרת. כך, למשל, מן הרשימות הביבליוגרפיות של המקורות שעליהם התבסס חיים נדל בעבודת הדוקטור שלו עולה שהייתה לו גישה למסמכים חשובים הן בארכיון צה"ל, הן בארכיון מחלקת היסטוריה של המטה הכללי, הן בתיקי משרד הביטחון, אף שהמקורות הללו טרם נפתחו. ספרו עוסק בפירוט רב ובאמינות גבוהה בדרך שבה התמודד הצבא עם הבעיות שנוצרו ביוני 1967.¹⁰⁶ גם אורי בר-יוסף מביא בספרו סקירה נרחבת של אירועי הסכסוך באותם שנים, בכואו לנתח את מקורות ההפתעה ואת כשל המודיעין שהתרחשו במלחמת יום הכיפורים.¹⁰⁷

גם על תקופה זו, כמו על תקופות קודמות, הפיקה מחלקת היסטוריה של המטה הכללי מחקרים מפורטים, אך הם נשארו חסויים; עם זאת, נראה שעיתונאים ממולחים הצליחו לעיין בחלקים מתוכם.¹⁰⁸ דני אשר, ששירת באגף המודיעין, הצליח לעבור על כל מסמכי השלל

106 חיים נדל, בין שתי המלחמות, תל-אביב 2006.

107 אורי בר-יוסף, הצופה שנרדם - הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה, תל-אביב תשס"א.

108 ראו ברשימה הביבליוגרפית בספרם של רונן ברגמן וגיל מלצר, מלחמת יום כיפור - זמן אמת, תל-אביב 2003.

שנפלו בידי צה"ל. הוא הגיש לקורא מחקר מפורט על התפתחות הדוקטרינה, התכנון וההכנות הצבאיות של המצרים לקראת ההתקפה ביום הכיפורים תשל"ג.¹⁰⁹ גם בשלב זה עסקו בעיקר המזרחנים במה שנעשה ב'צד השני של הגבעה'. מחקרו של דן שיפטן על מלחמת ההתשה לאורך תעלת סואץ מנקודת ראותם של המצרים כבר הוזכר לעיל. יורם מיטל הקדיש את עבודת הדוקטור שלו להתפתחות מדיניותה של מצרים בסכסוך עם ישראל בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. ואילו שמעון שמיר סיכם את הנהגתו של הנשיא סאדאת באותן שנים, עד למהפך שהביא אותו לשאת דברים בפני כנסת ישראל.¹¹⁰ גם מוסטפא כבהא עסק בתקופת מלחמת ההתשה, על פי המקורות הערביים.¹¹¹ מדיניות ישראל בשטחים הכבושים טופלה בהרחבה מהיבטים שונים. המחקר המעמיק ביותר הוא של מירון בנבנשתי, היסטוריון לפי הכשרתו. בשנת 1984 הוא ערך סקר מקיף על מדיניות ישראל בשטחים, לפי הזמנת קרן פורד. זוהי אינה עבודה היסטוריוגרפית אך יש לה חשיבות לכל מחקר בעתיד.¹¹² שלמה גזית, שהיה הממונה על המנהל בשטחים הכבושים, סיכם את ניסיונו בשני ספרים והסתמך על שפע של מקורות ראשוניים.¹¹³ עם כל זאת, נראה שהמחקר המלא והמקיף של תקופה זו ממתין עדיין לחוקר ולחשיפת המקורות שעדיין נשארו חסויים.

ד. סיכום

ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך הישראלי-הערבי לאורך כל שישים השנים האחרונות עסקה בשלוש התופעות המרכזיות שבהן בא הסכסוך לידי ביטוי: במלחמות שפרצו מדי שנים מספר, בניסיונות להביא את הסכסוך לידי גמר, ובעיצוב היחסים בין הצדדים בתקופות הארוכות למדי שבהן לא געשה מלחמה אך גם לא שרר שלום והאלימות לא נעלמה מן הנוף. בסקירתנו ניסינו להראות כיצד הושפעה ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך הן מאירועי הסכסוך עצמו ובעיקר מן השינויים המהותיים שחוללו המלחמות בתודעה הציבורית, הן משינויים שחלו בפוליטיקה הפנים-ישראלית, הן מהתפתחות ההיסטוריוגרפיה עצמה ומחשיפת מקורות שונים בפני החוקרים.

109 דני אשר, לשבור את הקונספציה, תל-אביב 2003.

110 שיפטן (לעיל, הערה 21); יוסף מיטל, התפתחות מדיניותה של מצרים ביחס לסכסוך עם ישראל 1967-1977, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת חיפה, 1991; שמעון שמיר, מצרים בהנהגת סאדאת, תל-אביב 1978. ראו גם: יצחק ביילי, 'הפלישת ינאים וירדן בין מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים', הסכסוך הערבי-ישראלי, בעריכת איתן גלבע ומרדכי נאור, תל-אביב 1981, עמ' 173-195; דן שיפטן, 'הפליסטינים כגורם בסכסוך', שם, עמ' 196-276.

111 מוסטפא כבהא, מלחמת ההתשה בראי המקורות המצריים, תל-אביב 1995.

112 Meron Benvenisti, *The West Bank Data Project: A Survey of Israel's Policies*, Washington, DC 1984; ראו גם: מירון בנבנשתי, הקלע והאלה - שטחים, יהודים וערבים, ירושלים 1989.

113 שלמה גזית, המקל והגור - הממשל הישראלי ביהודה ושומרון, תל-אביב תשמ"ה; הנ"ל, פתאים במלכות - 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים, תל-אביב תשנ"ט.

ראינו כיצד תחושת המצור החריפה שנותרה בציבור לאחר תום מלחמת העצמאות, והמהלכים הדרמטיים לבינוי האומה בראשית דרכה, דחקו בהיסטוריונים להתגייס להגנת הצד הישראלי ולחיוזוק המשימות הגדולות שעמדו בפני הציבור בשנות החמישים והשישים. הצבענו על כך שמלחמת ששת ימים שינתה את הפרספקטיבה, הפיחה ביטחון עצמי בציבור ועוררה מחדש פולמוסים יסודיים על עתידו של הסכסוך. במלחמת ההתשה החלו מופיעים ניצנים חדשים של ביקורת עקרונית על מדיניותה של ישראל בסכסוך. בעקבות מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון הראשונה נשבר הקונצנזוס בדבר המדיניות הרצויה והראויה וחל כרסום במעמדו של צה"ל. ניתן לומר באופן פיוטי למחצה שאם במלחמת ששת הימים חלפה החרדה הרי במלחמת יום הכיפורים חלפה התהילה.

בתחום הפוליטיקה הפנימית, ראינו כיצד הפולמוס בין אסכולת בן-גוריון לאסכולת שרת, שהוחרף עם פרוץ משבר 'פרשת לבון', פתח גם בפני היסטוריונים פתח נרחב לערעור על המגמות הדומיננטיות. ירידת קרנה של מפלגת העבודה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, שהשתקפה באורח חריף בשקיעתו של משה דיין, גיבור הביטחוניזם הישראלי, עוררה רוויזיה גם בכל הנוגע להבנת מרכיבי הסכסוך ותולדותיו.

עם זאת, נראה שהשינוי בגישתם של ההיסטוריונים לסכסוך קשור יותר מכול בתופעות היסטוריוגרפיות. בראש וראשונה השפיעה התופעה המופיעה תדיר במהלך התפתחותה של ההיסטוריוגרפיה אצל עמים שונים: עליית דור חוקרים צעיר המבקש לסלול לעצמו נתיבות מקוריות, בלא שיהיה שותף באירועים ומחויב להם כמו הדור הראשון. כמו כן, ראינו כיצד מושפעת כתיבת קורות העתים מקצב החשיפה של המסמכים הארכיוניים ומפרסום זיכרונות ויומנים של בעלי הדבר שניהלו את הסכסוך במועדם.

קושי נוסף קשור בשאלות של פרספקטיבה. מצד אחד, ככל שאנו עסוקים בנושאים קרובים כך מתקשה ההיסטוריון להתגבר על מחלוקות מדיניות שטרם פג עוקצן ואף אין הוא יכול לדעת מה יעלה בסופו של הסיפור שאותו הוא מספר. מצד אחר, חילופי המאורעות הופכים לעתים קרובות את משמעות הדברים. כך, למשל, ניתן היה להעריך את משמעות מבצע 'קדש', ובעיקר את משמעות הנסיגה מסיני בסופו, רק לאור מלחמת ששת הימים, שכן התמיכה המדינית שישראל קיבלה מארצות הברית נתנה לדברים משמעות חדשה לגמרי. בסכסוך הישראלי-הערבי מתיישנים כתבים במהירות מסחררת. ניתן להניח שכל מה שנכתב בישראל על ארגון השחרור הפלסטיני עד שנת 1993 התיישן במידה רבה לאחר שערפאת הגיע ארצה בעקבות הסכמי אוסלו.

כיום שוב אין ויכוח על כך שגם היסטוריונים כבולים למסגרות התרבותיות והאידיאולוגיות שבתוכם הם חיים ופועלים. עם זאת, אסור לשכוח שיש הבדל מהותי בין שני סוגים של כתיבה: כתיבה מגויסת באופן מודע, המעמידה את עצמה בכוונת מכון לרשות אידאולוגיה או אינטרס ספציפי, שהיא היסטוריוגרפיה גרועה. כתיבה טובה, לעומת זאת, היא זו שבה מתאמץ ההיסטוריון להתמודד עם המגבלות של הקרבה לאירועים ואינו מוותר על המאמץ לתאר את המאורעות ולהבין את נסיבותיהם כהווייתם.

